

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 13

110-111

Eerste bijeenkomst van Net Werk in 1989 op 17 februari in Nijmegen

Deze keer zijn wij te gast aan het
Instituut voor de Geschiedenis
der Geneeskunde van de Faculteit
der Geneeskunde KUN Huize
Heyendaal, Geert Groteplein 9

Programma

10.45-11.00: Ontvangst door Eddy
Houwaart. Koffie/Thee

11.00-11.50. Lezing van Eddy
Houwaart “ Localisme in de
epidemiologie in de negentiende
eeuw.” (zie samenvatting blz. 2)

11.50-12.30 Discussie over loca-
lisme in de negentiende eeuw (zie
o.a. samenvatting over Pettenko-
fer blz. 2)

12.30-13.30 Lunch (kosten per
deelnemer ca. f 5.-)

13.30-15.10 Presentatie van het
instituut

15.10-15.50 Huishoudelijke verga-
dering: bespreking van de activi-
teiten in het jaar 1988 en voort-
zetting in het jaar 1989.

15.50 Afsluiting (zie details over
vervoer blz. 2)

1

2

Openbaar vervoer
per trein- Vanaf het centraal station
in Nijmegen vertrekt iedere 22
min. en 52 mn. over het hele uur
(traject Nijmegen-Roermond)
een trein naar het voorstadstation

‘Heyendaal’ (geen extra kosten).
Vanaf dit station is het ca. 4
minuten lopen naar het universi-
teitsterrein.

per bus - haltes Philips van Leydenlaan
lijn 1 richting Grootstal (retour
richting Hengstdal)
lijn 5 richting Dukenburg Station
(retour richting Berg en Dal)
lijn 6 richting Dukenburg station
(retour richting Beek)

Localisme in de epidemiologie in de negentiende eeuw

Omstreeks het midden van de vo-
rige eeuw veranderde in Nederland
de epidemiologie fundamenteel
van karakter. De op dat moment
gebruikelijke beschrijving van de
historische ontwikkeling van de
zogenaamde ‘ziektekarakters’ en
van de daarmee samenhangende
historische ontwikkeling van het
natuurlijk milieu (constitutio epi-
demiae), maakte plaats voor een
analyse van het statistisch verband
tussen circumscripte - op basis van
de pathologische anatomie en de fy-
siologie beschreven- ziekte enerzijds
en de sanitaire omstandigheden in
de steden anderzijds.

De stelling van de moderne epide-
miologie luidde dat de hoogte van
de sterfte grotendeels afhankelijk
was van de mate waarin plaatselijke

gemeenschappen, in het bijzonder de gemeentebesturen, het 'leefmilieu' vrijmaakten van pathogene factoren, zoals bodemverontreiniging, de smerigheid van kwalitatief slecht water en krotten wijken. Om deze stelling aannemelijk te maken, gebruikten de epidemiologen een soort gezondheidsthermometer: een oorspronkelijk engelse uitvinding die een hogere brutosterfte per gemeente aangaf, naarmate de lokale leefomstandigheden ongezonder waren.

Eddy Houwaart, UD vakgroep Geschiedenis, Faculteit Algemene Wetenschappen, RULimburg

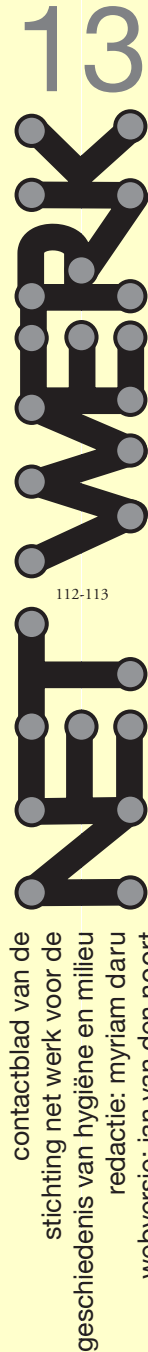
Localisme en de leer van Pettenkofer

Bij het bestuderen van het localisme in de negentiende eeuw moet men aandacht schenken aan de persoon en de theorieën van Max von Pettenkofer, omdat hij tijdens een beduidend deel van de negentiende eeuw de meest invloedrijke Europese persoonlijkheid op het gebied van de hygiëne was. Hij was de eerste Duitse hoogleraar met een leerstoel waarin de hygiëne uitdrukkelijk centraal stond. Naast zijn medische activiteiten bracht hij een aantal vindingen op zijn naam, hield zich bezig met onder andere voeding, ventilatie, het effect van algen op de zuiverheid van water. Hij was veelvuldig als adviseur

betrokken toen er rioleringsstelsels in het ontwerpstadium waren en vervaardigde rapporten (Gutachten) die veel weg hebben van een vroege milieurapportage. Doordat hij hardnekkig vasthield aan zijn eigen theorie over de besmettelijkheid van epidemische ziekten en de juistheid van de theorieën van Koch en Pasteur weigerde te erkennen, heeft hij in de huidige geschiedschrijving over geneeskunde en bacteriologie een 'underdog' positie.

Het leven van Pettenkofer

Max von Pettenkofer werd in 1818 geboren te München (waar overigens een monument ter zijner ere werd geplaatst). In 1843 is hij als medicus afgestudeerd aan de universiteit te München, waar hij kennis maakte met de scheikundige leer van Liebig en met zijn wetenschappelijke methodes. In 1847 werd hij docent medische scheikunde te München en in 1850 volgde zijn benoeming als hofapotheker van de staat Beieren. Na de cholera epidemie te München in 1854, schreef hij een epidemiologische studie over de cholera. Kort daarop, in 1855, werd hij benoemd op de leerstoel medische scheikunde aan de universiteit van München. In 1876 werd hij adviseur van het Reichsgesundheitsamt. Een eigen instituut voor Hygiëne kon hij pas in 1878 in München oprichten. Robert Koch triomfeerde in 1884 met zijn bacte-

riologische ontdekkingen, zeer tot ongenoegen van Pettenkofer, die onverminderd zijn maatschappelijke carrière voortzette. In 1890 werd hij benoemd tot voorzitter van de Beierse academie van Wetenschappen. Bij het ontwerp van het Reichseuchengesetz (de Duitse Rijkswet op epidemische ziekten) in 1892 werd echter de theorie van Pettenkofer genegeerd ten gunste van de visie van Koch. Deze zette inmiddels zijn briljante carrière in Pruisen voort. Pettenkofer verloor steeds meer terrein: bij nieuwe benoemingen werden steeds volgelingen van Koch gekozen in plaats van zijn discipelen. Het conflict culmineerde in oktober 1892 met een eigenzinnig experiment van Pettenkofer die poogde Koch's ongelijk te bewijzen door het slikken van een cholera cultuur afkomstig van Koch's laboratorium. Hij werd alleen even ziek, waarmee bewezen was dat hij wel besmet was geraakt, maar stierf niet. Al bleef hij daarna een 'grand old man' in de Duitse wetenschappelijke gemeenschap, zijn feitelijke invloed was toen wel zeer gering geworden. In 1901 pleegde hij zelfmoord.

De ideeën van Pettenkofer

Aan het begin van Pettenkofers carrière was de invloed van Liebig zeer merkbaar: hij beschouwde gisting en rotting als zeer belangrijk voor de ontvankelijkheid van ziekte. Hij probeerde de besmettingsfactoren

middels wetenschappelijke methodes geïnspireerd door natuurkunde en scheikunde te isoleren.

In een latere fase van zijn carrière kende hij aan besmettingsfactoren in een aantal ziekten enig belang toe maar zag deze niet als bepalend voor de verloop van een epidemie. Zijn bekendste theorie is de zogenaamde bodemtheorie. Daarin spelen de eigenschappen van de bodem (in het bijzonder de waterdoorlatendheid) en het grondwaterpeil een hoofdrol. De verspreiding van cholera kon onder andere plaatsvinden door in het grondwater geraken van besmette uitwerpselen, maar de ziekte kon zich slechts dan ontwikkelen onder bepaalde omstandigheden. De transformaties die voor de virulentie van de ziekte zorgden vonden plaats als vocht door de poreuze bodem optrok. Eerst dacht Pettenkofer aan ziekteverwekkende gassen, later aan een soort zwam. De theorie van Pettenkofer is dus localistisch, omdat zij uitgaat van het plaatselijke milieu.

De praktische gevolgen van Pettenkofers visie

Localisme bij Pettenkofer heeft als gevolg de bestudering van plaatselijke kenmerken zoals grondwaterstand, vochtigheid en andere factoren die van invloed kunnen zijn op de transformatie van de ziekteverwekker. Daarnaast is het hygiënisme van Pettenkofer alleen

verbonden aan het verbeteren van de weerstand van mensen en het verbeteren van de omstandigheden waarin zij leefden. Alleen door een goede persoonlijke en openbare hygiëne was het mogelijk de epidemie buiten de deur te houden. Zijn visie had wel als gevolg dat bij acute situaties zoals het uitbreken van een epidemie, een fatalistische houding bij een stadsgeneesheer of een overheid bevorderd werd.

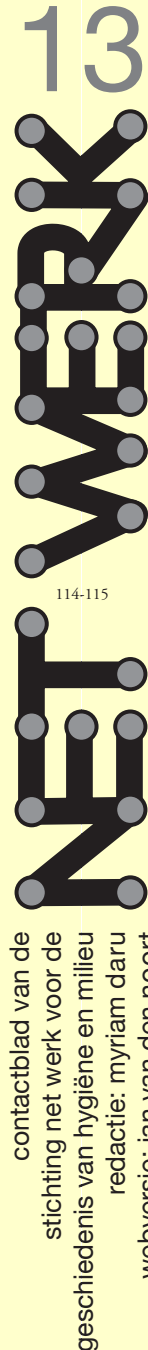
Localisme en particularisme tegenover centralisme

Het medisch localisme van Pettenkofer en het Duits particularisme konden zonder meer gecombineerd worden. Terwijl Koch een voorstander was van het ingrijpen van een sterke centrale overheid, die ingrijpende maatregelen als quarantaine door zou kunnen drukken, eventueel tegen de zin van plaatselijke belangengroepen. Voor Pettenkofers voorstanders had quarantaine geen zin; het verstoorde volledig het maatschappelijke leven terwijl het niet hielp tegen de verspreiding van een ziekte als cholera. Als argument voerden zij aan dat cholera zich in 1836 in München niet had verspreid ondanks een grote markt met een drukte van 40000 mensen en in Hamburg wel ondanks quarantaine maatregelen. Filteren van water was niet nodig mits het niet in contact was geweest met besmet grondwater. Het is duidelijk dat een

beleid gebaseerd op dergelijke uitgangspunten bij epidemieën fatale gevolgen kon hebben.

Discussies

In de Duitse medische wereld was de overheersende positie van Koch niet meteen verzekerd. Rudolf Virchow, de grondlegger van de sociale geneeskunde was bijvoorbeeld zowel gekant tegen de interpretaties van Koch als van Pettenkofer alsook tegen het contagionisme van Koch. Virchow's epidemiologie had een sterk maatschappelijke component dat hij in het werk van Koch niet terugvond. De gevolgen van diagnose van cholera volgens aanwijzingen van Koch waren immers: onderzoek van individuele gevallen wanneer zij gesignaleerd werden en het zoeken naar de bacteriële veroorzaker. Dit hield in dat epidemiologisch onderzoek, met het in kaart brengen van de evolutie van de ziektegevallen over tijd en plaats, tijdens een epidemie niet op zijn plaats was. De daadkracht van de volgelingen van Koch en de positieve werking van hun maatregelen maakten wel meer indruk op bestuurders dan de hulpeloosheid van anti-contagionisten. De overwinning van de theorie van Koch was waarschijnlijk niet alleen te danken aan haar wetenschappelijke superioriteit, maar ook aan de medische praktijk. Myriam Daru

Milieu en industrie in de negentiende eeuw

J. Schot en E. Homburg, **De garancine-fabriek in Zierikzee, 1846-1882. Een moderne industrie met milieuproblemen** in Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland) (Zierikzee: Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland, 1988, jrg 13, ISBN 90-70511-14-2) p. 61-78

Garancine is een meekrappreparaat voor het verven van stof, verkregen door middel van een chemisch proces waarbij zwavelzuur gebruikt wordt. Dit zwavelzuur heeft wel nadelen voor het milieu. In een deel van hun artikel, schetsen Johan Schot en Ernst Homburg de milieuproblemen waarmee de garancine-fabriek van Ochtman, Van der Vliet en Comp., opgericht in 1846, haar omgeving opzadelde. Deze fabriek veroorzaakte in 1851 bijna een oproer te Zierikzee, zo groot was de hinder die de omwonende ondervonden. Een wel zeer interessant gegeven is het feit dat het gemeentebestuur na het binnenkomen van de klachten advies had gevraagd aan de plaatselijke geneeskundige commissie, waarvan de secretaris een zekere Ochtman was: jawel, een

van de eigenaren van de fabriek. De voorzitter was niet verbonden met de fabriek, maar werd een poos later mede-eigenaar! Het is dan ook niet verwonderlijk dat de commissie het probleem naar de gemeente toeschoof: het probleem onstond in de gracht en het zuiveren van het water in de gracht was de taak van de gemeente. De gemeente koos voor de commissie, tegen haar eigen architect, die een voorstander was van het verbieden van de fabriekslozingen in de stadsgrachten. De oplossing van de gemeente voor het doorspoelen van de grachten zinde de Centrale Directie van de polders Schouwen, Burgh en Westland niet. Het gekozen compromis: uitdiepen van de Brakke Gracht. Dit was uiteraard geen afdoende maatregel. In de onderhandelingen die daarop volgden, werd besloten een proef te nemen met het goedkopere plan van de commissie (het verversen van de Brakke Gracht vanuit de zoute gracht, en het lozen via een sluis op de Nieuwe Haven en pas indien dan nog klachten zouden komen, over te gaan naar het plan van de stadsarchitect: het aanleggen van een pijp om in de Nieuwe Haven te lozen. Na een proeftijd, werd het plan van de commissie omgezet in definitieve maatregelen. Nieuwe milieuklachten kwamen toen pas in 1868 weer. In 1868 maakte de gemeente wèl

3
4

gebruik van alle mogelijke wettelijke middelen die tot haar beschikking stonden. Toen de fabriek wilde uitbreiden, vroeg de gemeente de fabrikanten een vergunning in te dienen conform een Koninklijk Besluit uit 1824. Deze keer stelde de gemeente zich aan de zijde van de omwonenden die tijdens een burenaverhoor de vervuiling en overlast duidelijk hadden gemaakt.

Ook deze keer was niet duidelijk of de vervuilers danwel de gemeente de lasten zou moeten dragen. De onderhandelingen ketsten af en de gemeente weigerde de vergunning. Toen de zaak bij GS terecht kwam, stonden de meningen van de Inspecteur van het Geneeskundig Toezicht in Zeeland en die van de Hoofdingenieur van de Waterstaat diametraal tegen-over elkaar: de eerste was voor het bestrijden van de oorzaken, de tweede vond dat de reeds verleende concessies een recht tot uitbreiding inhielden. GS volgde het advies van de Hoofdingenieur en verleende in 1869 een vergunning -met de clause dat geen zwavelzuur in de meekrapwas-serij gebruikt mocht worden. Een oplossing voor de stankoverlast - de daadwerkelijke bouw van een groot reservoir in 1873 - was inmiddels nog nauwelijks nodig: de synthetische alizarine had inmiddels de garancine als kleurstof al bijna verdrongen. De garancine-fabriek werd

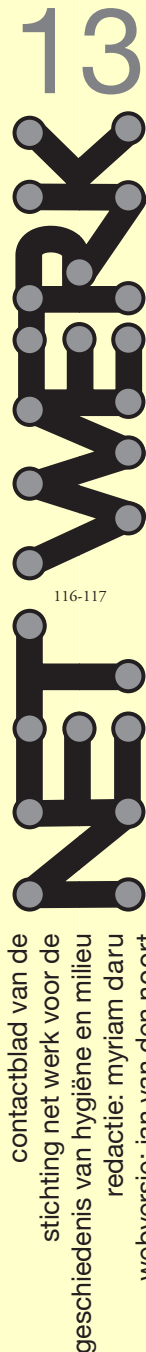
uiteindelijk in 1882 gesloopt. Dit door Johan Schot en Ernst Homburg beschreven geval blijkt een uitstekende illustratie van de milieuconflicten tussen industrie, bevolking en overheid en de verwikkelingen die het zoeken naar een oplossing met zich meebracht.

Antwerpen 1500-1800

P. Maclot, W. Pottier, ed.,
'n propere tijd?!. Onleefbaar Antwerpen thuis en op straat 1500-1800 (Antwerpen: V.Z.W. Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grot-onderzoek, 1988, 244 blz. , ISBN 90-9002560-X

Dit boek is uitgegeven als begeleidende publicatie bij de gelijknamige tentoonstelling. De tentoonstelling vond van 5 november 1988 tot 24 december 1988 plaats in het Jordaenshuis te Antwerpen.

Te bestellen
Voor België: 750,- BEF, inclusief portokosten, door storting op rekening 409-9547861 van AVBG-project, Antwerpen, met vermelding: "... ex. Pr. Tijd."
Voor Nederland: f 43.-, inclusief portokosten, door overschrijving op giro 000-15552846-70 van

AVBG Antwerpen, met vermelding: "... ex. Pr. Tijd."
Het is vrijwel ondoenlijk om dit boek met zijn vele nogal verschillende bijdragen hier met enige diepgang te bespreken. Daarom volgt hier slechts een overzicht van de inhoud.

Hoofdstuk 1 Het makro-milieu: de 16de-18de-eeuwse stad en haar onfrisse bevolking

R. Tijs
Enkele aantekeningen over bouwhygiënische verordeningen te Antwerpen tijdens de 16e en 17e eeuw

L. Geyskens
Antwerpen: één puinhoop ? Aspecten van afvalbeheer (16de-18de eeuw)

J. Hendrickx
Het dode gevaar ? Begraven en hygiëne te Antwerpen van de 16de toe de 18de eeuw

P. de Commer
Hygiëne en gezondheidszorg in Antwerpse gezondheidsinstellingen tijdens het Ancien Régime

F. Veroustraete
Brandstoffen en hun specifieke verbrandingscomponenten

W. van Craenenbroeck
Oorsprong en uitbouw van de watervoorziening in het Antwerpse Brouwerskwartier

Hoofdstuk II Het makro-milieu: in hoeverre maakten nutsvoorzieningen het leven binnen de traditionele, Antwerpse woning comfortabel leefbaar ?

P. Maclot
Inleiding
F. Sorber
Textiel in het huiselijk milieu.

16e-18e eeuw 4
5
P. Maclot
De afvoer van vast afval en van de gebruikswaters binnen het traditionele Antwerpse woonhuis (1500-1800)

T. Oost
Putten uit putten: er hangt ene geurtje aan! Historisch-archeologische gegevens uit Antwerpse afvalputten

P. Maclot
De watervoorziening in het traditionele Antwerpse woonhuis

Hoofdstuk III Ambachtelijke en pre-industriële vervuiling

P. Poulussen
Inleiding
A.K.L. thijs
De textielnijverheid en het stedelijk leefmilieu te Antwerpen (15de-18de eeuw)

H. Houtman-Desmedt
De Antwerpse suikerraffinaderijen in het Ancien Régime: een zoete geschiedenis met een ecologisch bitter bijsmakje...

P. Poulussen
De zaak Cels. De juridische strijd van een Antwerpse stads-wijk tegen de oprichting van een milieuhinderlijk bedrijf in 1758

Epiloog

- J. Schildermans en P. Vanhoutte
Het milieubeleid in België in
historisch perspectief (19de-20e
eeuw)
- J. Kretschmar
Hoe het verder evolueerde
- C. Coppetiers
Groei en evolutie van de milieu-
en gezondheidszorg in de stad
Antwerpen
- X. Broossens
Het Provinciaal Instituut voor hy-
giëne; ontstaan en evolutie
- J. Dupré
Krachtlijnen van het beleid van
gemeenschapsminister J. Dupré

Net Werk in Actie...

Het Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum (NBLC) geeft een serie adressengidsen uit onder de naam: Nederland in Actie, adressengids van actiegroepen, werkgroepen, verenigingen en overige organisaties. In deze serie zijn vijf delen verschenen. Gids 5 betreft: Energie, Milieu, Wonen, Werken, Verkeer. In elke gids wordt ernaar gestreefd een zo compleet mogelijk overzicht te geven van vooral landelijk werkende organisaties en groepen die zich bezig houden op een bepaald gebied. Niet alleen de adressen worden gegeven, maar ook korte informatieve teksten die de organisaties zelf hebben gemaakt. De adressen-

gidsen zijn voornamelijk bedoeld als naslagwerk voor openbare bibliotheken en daarnaast voor de opgenomen organisaties zelf. NetWerk kwam nog niet voor in een van deze gidsen en het NBLC heeft begin januari aan het secretariaat het verzoek gericht om informatie: liefst vóór 31 januari. Deze informatie is dus gestuurd zonder te wachten tot de volgende NetWerk bijeenkomst.

Wie belangstelling heeft voor deze gidsen kan zich wenden tot het NBLC: Postbus 93054 2509 AB 's Gravenhage tel. 070-141500 voor inhoudelijke zaken i. v. m. de redactie: Margot Blom, 070-141726

Onderzoek

K. G. Lugtenborg (Geschiedeniswinkel RUG 9712 TJ Grote Rozenstraat 38 tel. 050 -635800) begeleidt het onderzoek van A. van der Stel "Gezondheidstoestand te Maastricht, 1930-1950, crisis, bezetting, wederopbouw" Invloed van sociaal-economische omstandigheden op de gezondheid van de arbeidersbevolking; houding van de Maastrichtse overheid ten aanzien van de volksgezondheid; afgerond circa februari 1989. Te publiceren als deel 4 in de reeks "Werk en werkeloosheid in Maastricht 1930-1950", ondersteund door de Letterenwinkel RUG /Geschiedeniswinkel RUG

13

NET WERK

118-119

NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalement

Alex den Ouden

Ongevallen op het werk

NRC Handelsblad, 3 januari
1989, p. 4

L. Noordegraaf, G. Valk,

De Gave Gods. De pest in Hol- land vanaf de late middeleeuwen

(Bergen (NH): Octavo, 1988,
283 blz. , ISBN 90-70805-14-6),
f 45.-

Voorletters.....	Naam.....	
Adres (privé).....	
Adres (werk).....	
Tel. (privé)	Tel. (werk)	
Ik verricht*	Ik begeleid*	Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek		
.....		
Probleemstelling		
.....		
Duur		
Huidige stand van zaken		
Verwachte afronding in de vorm van		
Samenwerking met		
Ondersteuning / onder auspiciën van		
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)		

Formulier ingevuld terugsturen naar
Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 14

120-121

Milieugeschiedenis: actueel onderwerp, actueel onderzoek

Zonder terecht te komen in het historisch-filosofisch debat van 'de lessen van de geschiedenis', blijkt het mogelijk de actualiteit van de milieuproblematiek te spiegelen aan de geschiedenis van het milieu, en zelfs een direct verband te leggen tussen de tastbare overblijfselen van menselijke ingrepen en de huidige vraagstukken. Onderwerpen als grondvervuiling, kwaliteit van het drinkwater, gedrag van overheden en publiek bij de dreiging van epidemieën, preventieve gezondheidszorg, hygiëne en onderhoud van openbare gebouwen en scholen roepen om vergelijkende studies, inclusief vergelijking met het verleden. Bij een onderwerp als grondvervuiling, gaat er zelfs een diagnostische werking uit van het historisch onderzoek. De in het verleden bagateliserende houding van de industrie ten opzichte van haar afval wreekt zich nu. Er blijkt tegenwoordig werk aan de winkel te zijn voor de chemisch onderlegde historicus. Dat de mens al sinds onheugelijke tijden een eroderende werking heeft gehad, tonen bio-archeologische studies. Maar pas nu beginnen wij iets van de complexiteit van de wederzijdse beïnvloeding van mens en milieu te begrijpen. In de vorige

eeuw leidde dit gemis aan inzicht bijvoorbeeld nog tot het zoeken naar één schuldige partij bij de voor vissers steeds nijpender wordende vermindering van riviervissen als zalmen en steuren. De mentaliteit was nog lang niet zover dat men zich een geïntegreerd milieubeleid kon voorstellen. Een dergelijke uitdrukking zou nog tachtig jaar geleden in politieke kringen opvolledig onbegrip zijn gestoten. Het begrip begint er nu blijkbaar zelfs daar te komen waar tien jaar geleden met verachting werd gereageerd op de eisen van de milieu beweging. Zou dit betekenen dat er meer fondsen kunnen vrijkomen voor milieu-historische voorlichting? Voor een professioneel opgezette campagne richting beslissers is de organisatorische basis van Net-Werk te klein. Daarom komt hier ook de voorspelbare kreet: lezers van Net Werk, graag meer deelname aan bijeenkomsten, graag meer reacties en acties.
Myriam Daru

Not a drop that's fit to drink

De geschiedenis van hygiëne en milieu komt dichterbij de mensen. Onder de titel "Not a drop that's fit to drink" publiceerde The Guardian op 25 februari 1989 de brief van een lezeres. Deze luidde als volgt: "This week in Oxfordshire and

Berkshire, health visitors are advising mothers of small children to boil all drinking water because local water supplies are polluted with bacteria causing diarrhea and vomiting (Guardian, February 22).

1
2 A little over 100 years ago, Women Sanitary Inspectors, the forerunners of the health visitors, were giving very much the same advice in Victorian tenements all over the country. The difference is that they were trying to combat epidemics of cholera, typhus, polio and other such diseases associated with poverty, poor housing, inadequate sewerage and water systems.

The Government has been repeatedly warned that privatising the water industry will almost inevitably result in a lowering of standards. It presses on regardless. More than that, it continues its assault on local government, thereby seriously weakening the structures and organisation that maintain our infrastructure and environment.

Further still, it produces a major review of the NHS which concentrates almost exclusively on medical and surgical crisis-intervention healthcare and ignores primary and preventive care completely. The wheel has come full circle.

Shirley Goodwin
Health Visitors' Association London SE1"

Speurwerk en opsporingswerk

Het werk dat Jurgen Nieuwkoop aan de TU Eindhoven verricht is zowel speurwerk als opsporingswerk. In 1986 begonnen met een onderzoek over de vervuiling, veroorzaakt door de voormalige Kempensche Zink Maatschappij, heeft hij inmiddels een groot aantal rapporten geschreven over andere industrietakken. In opdracht van het Bureau Bodemsanering van de provincie Noord-Brabant tracht hij te lokaliseren waar in het verleden vervuilende stoffen in de bodem terecht konden komen. Er is in samenspraak met mensen uit verschillende disciplines een selectieve lijst opgesteld van potentiële vervuilende industrietakken, waarna archiefonderzoek is verricht.

Tot nu toe zijn rapporten opgesteld over de volgende industrietakken: Gist- en spiritusfabrieken; tabakverwerkende industrie; wolindustrie; kunstwolfabrieken; triplex-, fineer-, vezel- en spaanplaatfabrieken; houtkonserveringsfabrieken; papier- en kartonfabrieken; golfkartonfabrieken; grafische industrie; kunstmeststoffen industrie; kleurstoffenfabrieken; verf-, lak-, vernis- en drukinktindustrie; genees- en verbandmiddelen industrie; zeep-, was- en

14 NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

122-123

reinigingsmiddelen fabrieken; kaarsenfabrieken; luciferfabrieken; lijm- en plakmiddelen fabrieken; synthetische garens en -vezelfabrieken; rubberverwerkende industrie; aardewerkindustrie; glasindustrie; zinkpletters- en loodplettersbedrijf; ijzergieterijen; klokkengieterijen; capsulefabrieken; koperdraaiers-, koperpletters- en koperslagersbedrijf; emailleerfabrieken; foto- en filmlaboratoria; gasfabrieken; elektriciteitsproductiebedrijven; schilders- en glazenmakersbedrijven; groothandel in verf- en verfwaren, behangspapier; apotheken; benzineservicestations; autoreparatiebedrijven; chemische wasserij en ververij.

Voor meer informatie:

Ir. J.A.W. Nieuwkoop
TU Eindhoven Hoofgebouw
9.24 Postbus 513
5600 MB Eindhoven
Tel.: 040-472880

Ook aan de LU Wageningen is (apart van het hierboven vermelde speurwerk) onderzoek verricht over de geschiedenis van vervuiling :
René Didde

Loodwit: een geschiedenis van industriële vervaardiging en medisch-hygiënische gevaren van een wit pigment in verf (vakgroep Toxicologie, LU Wageningen 1986)

Mens en milieu in de Oudheid

Van 6 t/m 9 maart 1989 vond te Groningen een internationaal symposium plaats over mens en milieu. De titel was: The impact of ancient man on the landscape of the eastern mediterranean region and the Near East.

"Dat de invloed van de mens op het milieu desastreus is, is inmiddels wel bekend. Ook in het verre verleden is het landschap ernstig aangeast door de mens, wat ontbossing, bodemerosie en verarming van de fauna tot gevolg had. Het symposium gaat in op de uitkomsten van de gevolgen van de vroegere mens op zijn omgeving." (citaat uit de folder)

Enkele thema's onder de 29 bijdragen :

- O. Rackham: The greening of Myrtos
- A. Emery-Barbier: Man and environment in Egypt
- H. Brückner: Ancients man's impact on the ecosystem in the Central Mediterranean region- a geomorphological approach
- A. Raban: Man instigated changes op coastlines and coastal processes along the Mediterranean shores of Israel in the ancient times 2
- H. Kühne: The effects of irrigation agriculture. Bronze Age habitation along the Khabour, eastern Syria 3

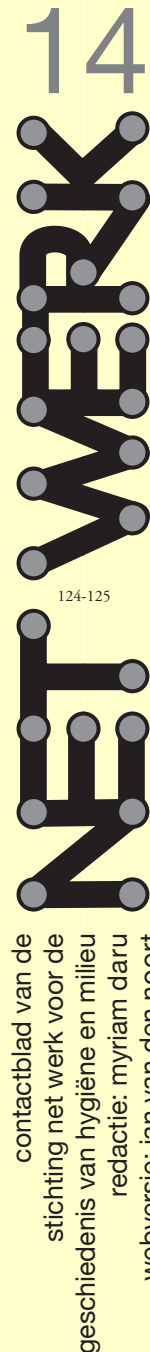
N. Roberts: Human-induced landscape change in South-West Turkey in the Later Holocene
De publicatie van een congresbundel is gepland voor het einde van dit jaar bij de uitgeverij A.A. Balkema, Rotterdam. Prijs circa US \$ 50.
Organiserende instantie is het Biologisch Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen, Poststraat 6, 9712 ER Groningen, tel. 050-115666.
In het Biologisch Archeologisch Instituut wordt onderzoek verricht naar de biologische omgeving van de mens, van de prehistorische tijd tot de middeleeuwen.

Boeken

D.E. van Drimmelen
Schets van de Nederlandse rivieren binnenvisserij tot het midden van de 20ste eeuw
(Organisatie ter Verbetering van de Binnenvisserij Nieuwegein 1987 128 blz.- ISBN 90-800120-2-5) f 15.-

Dit op zich bescheiden boek geeft een rijkdom aan gegevens over een niet al te bekend onderwerp. Zo laat het bijvoorbeeld zien hoe de omvangrijke werken voor de regulering van het stroomregime van rivieren, die in de negentiende eeuw voor de boeren langs de grote rivieren een grote verbetering wa-

ren (bijvoorbeeld voor de jaarlijkse Noord-Brabantse slachtoffers van de Beerse overlaat), voor de visstand desastreuze gevolgen hadden. Al in 1817 begon de Rijncorrectie, in 1830 kwam de verbreding van het Binger-Loch tot stand. In 1851 werd er een begin gemaakt aan de Nieuwe Merwede (overigens meer dan twintig jaar na de voorstellen van de bekende waterstaatingenieur Jan Blanken), in 1866-1872 werd de Nieuwe Waterweg aangelegd. Er kwamen stuwen zoals die van Rheinfelden in 1895, of de 42 stuwen, die de Maas in België en Frankrijk aan het einde van de negentiende eeuw telde. Bij elkaar betekenden deze werken enorme veranderingen in het rivierenlandschap. Ook de Biesbosch veranderde in die tijd in snel tempo. Voor de vissen waren de effecten spoedig merkbaar. Door de vele verstuwingen bleken paaiplaatsen en opgroeigebieden van zalmen veelal onbereikbaar, maar de hoeveelheid elft en steur ging ook rapide omlaag. Daarnaast hadden de vele droogleggingen het onvermijdelijk gevolg van een afname in de oppervlakte van de binnenwateren. Voeg hieraan toe de toenemende waterverontreiniging, dan is het beeld van de rampspoed die de binnenvisserij in de loop van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw trof, bijna compleet.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Merkwaardig genoeg (?) concentreerde de discussie zich vooral op de wijze van vissen. Het is duidelijk dat op de vermindering van vis een reactie zou komen. Een van de reacties was het overgaan tot "moordvisserij". De bovenriviervissers zagen in de overbevissing van de grote zalmzegen een oorzaak van verminderde opbrengst en die wederom weten de achteruitgang aan ankerkuilvissers van de benedenrivieren. De bestuurlijke reactie was betrekkelijk langzaam. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw resorteerde de visserij onder een enkel ministerie. Door de verschillende wetten die tijdens de negentiende eeuw tot stand kwamen, werden de verantwoordelijkheden heen en weer geschoven tussen verschillende bestuurlijke nivo's. Toen werd de roep luid, om één grote wet met een hele reeks regulerende maatregelen. In 1908 ontstond er een nieuwe Visserijwet, maar deze kwam vooral tegemoet aan de verlangens van de grotere beroepsvissers: meer regulering tegen stroperij en het vangen van kleine vissen door kleine vissers. Inmiddels was ook gepoogd de visstand weer op peil te brengen door allerlei kunstmiddelen. Voorbeelden van de toegepaste middelen waren de ontwikkeling van de visteelt en het invoeren en uitzetten van nieuwe vissoorten. Inmiddels was er een nieuw soort belanghebbende ontstaan: de hengelaar. Terwijl de

nettenvisserij (en de beroepsvisserij in het algemeen) in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw met meer dan de helft terugliep nam het aantal vrije-tijdsvissers sterk toe. Daardoor verplaatste zich de discussie sterk naar de regeling van het kweken en het uitzetten van vis en het uitgeven van visrechten. Tijdens de twintigste eeuw kwamen talrijke wettelijke en bestuurlijke maatregelen om te trachten enige orde te brengen in deze activiteiten. Alhoewel dit boek veel feiten aan het licht brengt, ontbreekt nog een grondige analyse van de wederzijdse effecten van de verschillende menselijke ingrepen. De auteur had waarschijnlijk ook niet de pretentie dit te doen. Wat hij wel brengt, is een zakelijke en bondige behandeling van zijn onderwerp.

Niet-vernieuwbare grondstoffen

R. B. Gordon, T.C. Koopmans, W.D. Nordhaus, B.J. Skinner
Toward a new Iron Age. Quantitative modeling of resource exhaustion.
(Harvard University Press, 1988) f 84,75

Dit boek is gericht op het heden en de toekomst van de schaarse hulpbronnen, maar het aangeboden model zou van belang kunnen zijn voor het bestuderen van de uitbui-

3
4

ting van niet-vernieuwbare grondstoffen in het verleden.

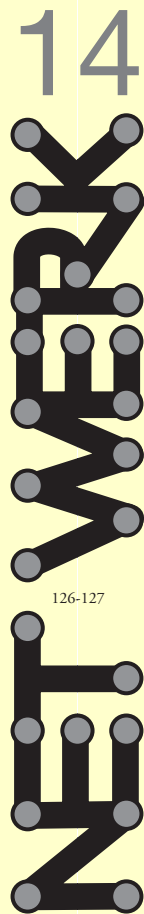
Uit de bespreking van Lucas Reijnders in NRC Handelsblad van 21 februari 1989: "Vrijwel vanaf het begin van de industriële revolutie, die in essentie berust op het gebruik van relatief schaarse mineralen, zijn er auteurs die zich bezig houden met een mogelijk einde van de voorraden van deze hulpbronnen. Sedert de Engelse econoom Jevons in 1866 *The Coal Question* schreef, zijn onder deze auteurs in essentie twee scholen ontstaan. de ene — optimistische school — legt de nadruk op de ontwikkeling van technologie en wetenschap en de vergroting van de kapitaalvoorraad die het verminderen van de voorraad niet-vernieuwbare grondstoffen ruimschoots compenseert. De andere— pessimistische — school legt de nadruk op de gestage vermindering van de vermoedelijk winbare voorraad, en de daaraan verbonden problemen voor het scheppen van welvaart in de toekomst. De optimisten menen dat de geschiedenis hun gelijk geeft. De pessimisten menen dat de toekomst hen gelijk zal geven en vinden dat de optimisten zich ten onrechte baseren op het economisch equivalent van het perpetuum mobile. Toward a new Iron Age vormt in essentie een poging om een brug te slaan tussen deze twee scholen."

Arbeidshygiëne

In het NIA (Nederlands Instituut voor Arbeidsomstandigheden) is het bestand van de bibliotheek van het voormalig Veiligheidsinstituut ondergebracht. Het NIA is als documentatiecentrum gespecialiseerd op het gebied van hedendaagse arbeidsomstandigheden (in het bijzonder wetgeving, normen, veiligheidsapparatuur en -hulpmiddelen, gevaarlijke stoffen, persoonlijke beschermingsmiddelen). Het geeft verschillende naslagwerken uit, waaronder het Arbo-jaarboek, dat de stand van zaken op het gebied van arbeidshygiëne weergeeft. NIA De Boelelaan 30-32 Amsterdam Buitenveldert Correspondentieadres Postbus 5665, 1007 AR Amsterdam Tel. 020-5 49 86 11 Telefax 020-46 23 10

Het Sultanaat Banten, handel, ecologie en verval

Aan de noordkust van West-Java bevindt zich het plaatsje Banten. Vierhonderd jaar geleden begon in Banten een bloeitijd die te danken was aan de strategische positie van dat plaatsje in de internationale handel. In 1685 mengde zich de VOC in een ruzie tussen de toenmalige Sultan en zijn zoon. Zij hielp de laatste aan een overwinning, het paleis van de Sultan werd met de grond gelijk gemaakt. Toen

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

zette zich het verval van Banten in. In een proefschrift van Heryanti Ongkodharma aan de Universiteit van Indonesia te Jakarta is het proces van verval geanalyseerd. Lang is er gespeculeerd over de reden waarom Banten met zijn betere positie de vooraanstaande plaats van Batavia niet wist te veroveren. Volgens Heryanti Ongkodharma zette het verval in met het dichtslibben van de Cibanten, de rivier die de verbinding van Banten met de Javazee vormde. Er was een duidelijk verband tussen coloniale uitbuiting en ecologisch/economisch verval. Door de vraag uit Europa, had zich de peperteelt enorm uitgebreid. De boeren werden vanwege het winstbejag van de sultan gedwongen peperbomen te planten en hun peper aan de sultan te verkopen. Daardoor konden zij niet meer voldoende andere gewassen verbouwen voor hun zelfvoorziening. Voedsel werd geïmporteerd. De monocultuur van peper op hellingen van meer dan dertig graden leidde tot erosie. Steeds meer grond kwam in de rivier terecht. Dit was niet de enige reden waarom de rivier dichtslibde. Door de groei van Banten nam de vraag naar baksteen toe en het roekeloos afgraven van de gronden droeg eveneens bij tot de erosie. De riviermonding kwam door de grote hoeveelheid meegevoerde grond steeds verder van de stad Banten

te liggen en zeeschepen konden de monding niet meer binnenvaren. Kleinere boten moesten dus de geoogste peper komen ophalen en de vracht moest overgeladen worden. Het peper uit de binnenlanden moest over land vervoerd worden, het vervoer werd steeds tijdrovender en duurder. Door het nieuwe regime van de rivier en de concentratie van de bevolking werd de kwaliteit van het water steeds slechter. Schippers meden Banten en zijn slecht drinkwater steeds meer. De handel verplaatste zich naar Batavia. Aan het einde van de achttiende eeuw was dit proces voltrokken. (De informatie voor dit stuk is afkomstig van een artikel van Hans Rolloos, Banten: onbekend maakt onbemind, maandblad Indonesië naderbij, jrg. 5, nr. 58, blz. 6-9)

Bali, water en geloof

Wat zich op Bali afspeelt, is een hedendaags verhaal van ecologie en ontwikkelingshulp. Daar is traditioneel het waterbeheer een zaak van geloof. Het watersysteem wordt gecontroleerd door een complex netwerk waarbij de priesters van de watergodin Dewi Dauwi een belangrijke rol spelen. In 1984, kwamen er van buitenaf water- en landbouwkundige ingenieurs, die dit systeem wilden doorbreken en

vervangen door moderne technieken. Steve Lansing, een antropoloog van de University of California, beargumenteerde toen dat het ondoordacht doorbreken van het traditionele, met het lokale geloof verbonden systeem, fataal zou zijn voor het ecologisch evenwicht van het eiland. Lansing is absoluut niet afkerig van moderne technologie, integendeel. Voor het demonstreren van zijn argumentatie, ontwikkelde hij samen met zijn collega's Jim Kremers en Tyde Richards een computermodel, dat hij beeldend demonstreert met het programma Hypercard op de Apple Macintosh. (Noot: hetzelfde soort apparaat waarop dit contactblad geschreven en opgemaakt is; indien we de beschikking krijgen op een exemplaar van het Lansing-model kan het gedemonstreerd worden.)

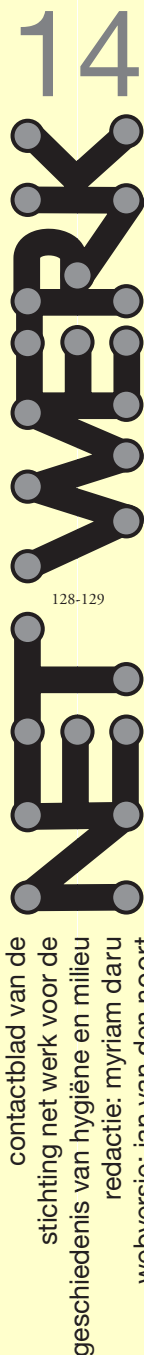
Het hart van het model is een data-base waarin gegevens zijn opgenomen over regen, afwatering, landbouw enz. Lansing e.a. hebben verschillende scenario's ontwikkeld waarbij vraag en aanbod van water en ongediertebestrijding verwerkt zijn. Zij tonen aan dat het oude religieus-ecologisch netwerk tot veel gedifferentieerdere reacties in staat is bij veranderende omstandigheden. De reportage "The Goddess and the Computer" werd op 15 januari 1989, 19.30 (Engelse tijd) op Channel 4 getoond.

Geschiedenis van de Intramurale Gezondheidszorg

De werkgroep 'Geschiedenis van de Intramurale Gezondheidszorg' is opgericht door een aantal mensen, werkzaam op en/of geïnteresseerd in terrein waar geschiedenis en gezondheidszorg elkaar overlappen. De relevantie van de activiteiten van de werkgroep strekt zich daarvoor uit over beide gebieden. de werkgroep is inmiddels samengesteld uit o.a. medewerkers van het Nationaal Ziekenhuisinstituut, alsmede vertegenwoordigers van aanverwandte organisaties (NcGv); van de archiefwereld en van de universiteiten.

De werkgroep stelt zich ten doel:

- de bevordering van behoud, beheer en onderzoek van het historisch bezit van instellingen voor intramurale gezondheidszorg;
- het inventariseren van de omvang en de toestand van dit historisch materiaal en van de problemen die verbonden zijn aan het behoud en het beheer hiervan;
- het formuleren van aanbevelingen en procedures ter verbetering daarvan;
- het opzetten van een landelijk registratiebestand ten behoeve van onderzoekers en andere belanghebbenden.

Voor nader inlichtingen kunt u contact opnemen met de voorzitter van de werkgroep, mevr. drs. C.H. van der Kooij, die bereikbaar is op het Nationaal Ziekenhuisinstituut, Oudlaan Utrecht 3506 GR, tel. 030-739911 tst. 219; of met de secretaris van de werkgroep, dr. A.C.M. Kappelhof, archief Godshuizen, Muntelbolwerk 1 's-Hertogenbosch, tel. 073-120844. Voor informatie m.b.t. het project 'Inventarisatie Historisch Bezit' is de projektmedewerker, drs. H.A.M. Utée, van maandag t/m woensdag bereikbaar op het Nationaal Ziekenhuisinstituut, Oudlaan 4, Utrecht 3506 GR, tel. 030-739911 tst. 253.

5/6

Signalement

Als deel 10 van de publicaties van het P.J. Mertens Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, verscheen onlangs een boek dat valt onder de categorie 'volkskunde', maar wel relevant is voor de geschiedenis van voedselhygiëne. Te bestellen bij het P.J. Meertens Instituut Keizersgracht 569-571 1017 DR Amsterdam

J. Jobse - van Putten,

Van pekeltat tot diepvrieskist.

Interviews en beschouwingen over de conservering op het Nederlandse platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw (Amsterdam 1989, ISBN 90-70389-18-5)

Voorletters.....	Naam.....
Adres (privé).....	
Adres (werk).....	
Tel. (privé)	Tel. (werk)
Ik verricht*	Ik begeleid*
Ik ben op de hoogte van*	
het volgende onderzoek	
.....	
Probleemstelling	
.....	
Duur	
Huidige stand van zaken	
Verwachte afronding in de vorm van	
Samenwerking met	
Ondersteuning / onder auspiciën van	
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)	

Formulier ingevuld terugsturen naar Secretariaat Net Werk

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

130-131

NET WERK 15

Net Werk op 2 juni in Utrecht

Agenda:

- 10.30 uur Rondleiding over het CINDU-terrein aan de Gansstraat door A.W.J. van Mensvoort (projectleider bodemsanering van de Provincie Utrecht).
- 12.00 uur Lunch in één van de vele horeca-ondernemingen in de binnenstad (op eigen kosten)
- 13.30 uur Inleidingen door Jurgen Nieuwkoop en Gino Huiskes over hun onderzoek naar potentieel bodemverontreinigende bedrijven in Noord-Brabant en Drenthe. Aansluitend discussie (Academiegebouw Universiteit van Utrecht, Domplein 29, zaal 14).
- 15.30 uur Huishoudelijke vergadering
- 16.00 uur Sluiting

Het CINDU-terrein ligt aan de Gansstraat ter hoogte van de Eendstraat en is vanaf Centraal Station Utrecht te bereiken met stadsbussen 2, 12 en 22. Uitstappen halte Gansstraat. Automobilisten worden verwezen naar bijgaand kaartje.

De belangstelling voor milieubescherming is de afgelopen jaren duidelijk toegenomen. Pogingen om milieurampen te voorkomen halen regelmatig de voorpagina's van

kranten en ook de politiek heeft zich inmiddels ontfermd over het milieu. Een aantal onvriendelijkheden jegens het milieu dateert echter uit het verleden, komt bij toeval of na gericht onderzoek aan het licht en stelt de verantwoordelijke instanties voor grote financiële en technische problemen.

Bij de Net Werk bijeenkomst van vrijdag 2 juni as. te Utrecht komen zowel de actuele als de historische dimensie aan bod. Projectleider bodemsanering van de Provincie Utrecht, A.W.J. van Mensvoort verzorgt die vrijdagochtend een rondleiding over het sterk verontreinigde Cindu-terrein aan de Gansstraat. De historici Gino Huiskes en Jurgen Nieuwkoop doen 's middags verslag van hun ervaringen bij het opsporen van dergelijke verontreinigde bodems in Drenthe en Noord-Brabant.

Net Werk bezoekt op 2 juni het voormalige CINDU-terrein aan de Gansstraat in Utrecht. De teer- en asfaltfabriek die daar van 1880 tot 1934 stond, doordrenkte de bodem jarenlang met kankerverwekkende polycyclische aromaten. De vervuiling werd nog verhevigd doordat bij een felle brand, die het complex in 1920 trof, grote hoeveelheden vloeibaar teer in de bodem verdwenen. De vervuiling zit op sommige plaatsen 13 meter diep en is slechts

1
2

met zeer veel (financiële) pijn en (technische) moeite te verwijderen. Het grondwater is tot op 50 meter diepte verontreinigd. De omvang van de ramp werd eigenlijk pas in de jaren tachtig onderkend. Op basis van een saneringsplan (1987) kreeg Ecotechniek de provinciale opdracht om 70.000 ton vervuilde grond af te graven en thermisch te reinigen en om het grondwater te zuiveren. Door chemicaliën in de bodem te injecteren en damwanden te plaatsen werd het terrein geïsoleerd van de omgeving. Het vervuilde water wordt nu door een zuiveringsinstallatie, die in verband met ruimtegebrek 300 meter verderop is opgesteld, gereinigd. De werkzaamheden zijn vorig jaar aangevangen. De totale sanering van het zesduizend vierkante meter grote terrein zullen ongeveer f 48 miljoen belopen.

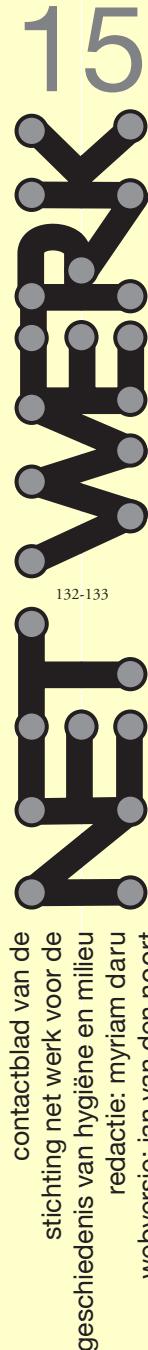
(Bron: Land en Water, december 1988)

Bodemvervuiling: opsporing verzocht

Het inwerking treden van de Wet Bodembescherming per 1 januari 1987 had onder meer tot gevolg, dat de Provinciale overheden moesten overgaan tot het inventariseren van mogelijk vervuilde percelen in hun werkgebied. De provincies hebben de uitvoering van de inven-

tarisatie op verschillende manieren aangepakt. Tijdens de Net Werk bijeenkomst van 2 juni zullen Gino Huiskes en Jurgen Nieuwkoop verslag doen van het onderzoek dat zij in dat kader verrichtten in Drenthe en Noord-Brabant.

De Provincie Drenthe besloot in eerste instantie te laten uitzoeken welk historisch bronnenmateriaal dienst zou kunnen doen bij het vervaardigen van een lijst van negentiende- en twintigste eeuwse potentiële bodemvervuilers. De opdracht voor het vervaardigen van de bronnenlijst, op basis waarvan de definitieve inventarisatie van mogelijk vervuilde terreinen zal geschieden, werd verleend aan Historisch Onderzoekburo Histodata in Groningen. Dit bureau is een samenwerkingsverband van de historici Gino Huiskes, Erwin Karel en Reinhilde van der Kroef. Tijdens de Net Werk bijeenkomst zal Gino Huiskes op een aantal aspecten van het door Histodata verrichtte bronnenonderzoek ingaan: de mogelijkheden en onmogelijkheden van het gebruik van negentiende-eeuws statistisch materiaal; het ontbreken van specifiek op vervuiling gerichte data-verzamelingen, als gevolg van het feit dat het begrip 'vervuiling' van toen niet de hedendaagse invulling had; de vraag hoe bepaalde productieprocessen in de negentiende en het begin van de twin-

tigste eeuw verliepen, enzovoort. Tevens zal worden ingegaan op de vraag, welke bijdrage historici kunnen leveren aan het oplossen van vraagstukken voor bodemvervuiling en bodemsanering.

Jurgen Nieuwkoop is verbonden aan de Faculteit der Wijsbegeerte en Maatschappijwetenschappen van de Technische Universiteit Eindhoven. Hij is betrokken bij het onderzoek dat het Bureau Bodemsanering van de Provincie Noord-Brabant opdroeg aan de Technische Universiteit Eindhoven. Om potentieel bodemverontreinigende bedrijfs-groepen in het verleden in Noord-Brabant op het spoor te komen werd ook daar een historisch onderzoek opgezet. Na bestudering van de potentieel bodemverontreinigende bedrijfspgroepen zullen de prioriteiten voor het verdere onderzoek worden vastgesteld en zal worden getracht de potentieel verontreinigde terreinen te lokaliseren. Jurgen Nieuwkoop zal in zijn toelichting voor Net Werk met name het eerste onderdeel aansnijden. De selectie van de bedrijfspgroepen, de methode van onderzoek, de bronnen en de resultaten staan daarbij centraal.

Boeken

- C. Chant, ed., **Science, technology and everyday life 1870-1950**. (London: Routledge, 1989, 391 blz. , ISBN 0-415-03557-0) 65,50
- N. Coley, **From sanitary reform to social welfare** In C Chant, *Science, technology and everyday life 1870-1950*. p. 271 - 293

De Engelse Open Universiteit heeft als één van haar cursus thema's de technologie en haar invloed op de maatschappij. Het boek dat onder de redactie van Colin Chant is uitgegeven over de verandering van het alledaagse leven in verband met technologische en wetenschappelijke innovatie, bevat een bijdrage van Noel Coley over openbare hygiëne en volksgezondheid. In tegenstelling tot de meeste bijdragen aan het boek, gaat Coley wel enigszins in op de ontwikkelingen op 'the continent'. Eerst geeft hij een overzicht van de hygiënistische benadering van Edwin Chadwick en de zijnen, met een korte blik richting Duitsland, Frankrijk en de Verenigde Staten. Het volgende onderwerp is de watervoorziening in Engeland. Ook bij de korte inleidingen over rioleringsystemen, stadsreiniging en woningbouw komt slechts Engeland aan de beurt. In het hoofdstuk over de keuringsdiensten gaat hij wel in op Amerika. Het overzicht

wordt afgesloten met een hoofdstuk over volksgezondheid, met verwijzing naar de Verenigde Staten en Duitsland. Het essay is aangevuld met een beknopte literatuurlijst.

In hetzelfde boek is ook een stuk opgenomen over electrificatie, met een hoofdstuk over de verkoopargumentatie, die aansluit op de geschiedenis van de hygiëne. Ook het stuk over voedsel is relevant, in het bijzonder het gedeelte over melk.

U 205 Course Team, **Studying health and disease.** (Milton Keynes: The Open University Press, 1985, 104 blz. , ISBN 0-335-15050-0) f 41.-

U 205 Course Team, **The Health of Nations.** (Milton Keynes: The Open University Press, 1985, 152 blz. , ISBN 0-335-15052-7) f 41.-

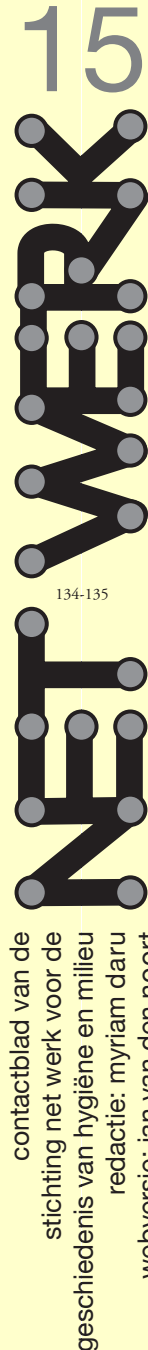
U 205 Course Team, **Caring for Health. History and diversity** (Milton Keynes: The Open University Press, 1985, 149 blz. , ISBN 0-335-15056-X) f 41.-

De Engelse Open Universiteit heeft een cursusmoduul over gezondheidswetenschappen . In drie van de cursusboeken is inleidend materiaal opgenomen dat zeer relevant is voor de geschiedenis van hygiëne.

De meest relevante hoofdstukken van boek 1 van de reeks, "Studying

health and disease" zijn waarschijnlijk hoofdstuk 3 "Biological approaches to Health and disease" en hoofdstuk 5 over 'Some basic ideas of demography and epidemiology', maar de rest van het boek geeft aanvullende informatie die zijdelings eveneens meespeelt.

Boek III "The health of nations" heeft ook weer een aantal hoofdstukken met uitstekend inleidend materiaal. "The world transformed: the rise of industrial society" heeft als achtergrond de vergelijking van agrarische met industriële maatschappijen, en geeft daartoe vooral europees historisch materiaal, maar ook een uittreksel van "Stone Age Economics" van Marshall Sahlins, een inmiddels klassieke tekst. "Population, food and development" is opgebouwd rond de hongersnood theorieën van Sen, in het bijzonder zijn begrip 'entitlement', waarmee hij probeert te laten zien hoe de toegang tot voedsel geregeld wordt, waardoor gegevens over het aanbod van voedsel onvoldoende zijn om de ziekteprocessen tijdens hongersnoden te verklaren. Het thema van ongelijkheid is daarna verder behandeld in verband met de spreiding van chronische ziektes in hoofdstuk 8, waarin patronen van geboorte, ziekte en sterfte aan bod komen. Hoofdstuk 12, tenslotte, presenteert een case study: scheurbuik in de achttiende eeuw en het

ontstaan van het moderne voedselconsumptiepatroon in Engeland.

"Caring for Health; History and diversity" heet boek VII, dat de lezer terugleidt naar de historische bronnen van de gezondheidszorg, te beginnen bij de oudheid. Griekenland, Rome en de Europese Middeleeuwen passeren vrij snel de revue, de Islam komt nog even aan bod. Het boek concentreert zich vervolgens op Engeland vanaf de negentiende eeuw, om tenslotte de lezer een historische en comparatieve zienswijze te presenteren, waarin ontwikkelingen zowel op langere termijn als op kortere termijn in de huidige wereld bekeken worden.

Zoals gewoonlijk met de boeken van The Open University Press, is veel aandacht besteed aan de didactische opzet, met controle vragen en literatuur lijsten voor 'further reading'. Het hier behandelde sluit overigens zeer goed aan bij onderwerpen die eveneens in de studie Maatschappijgeschiedenis behandeld worden.

Milieubeweging VS

S.P. Hays, B.D. Hays, **Beauty, Health and Permanence. Environmental Politics in the United States, 1955-1985** (Cambridge: Cambridge University Press, 1987, ISBN 0-521-32428-9) f 134,25

Samuel P. Hays is de auteur van 'Conservation and the Gospel of Efficiency: the Progressive Conservation Movement, 1820-1920, een in 1958 verschenen boek. In het huidige boek schrijft hij een vrij lineaire geschiedenis van de milieubeweging in de Verenigde Staten. Het boek stelt teleur omdat de analyse betrekkelijk oppervlakkig blijft. Het vertelt wel wat, wanneer gebeurde en grofweg wie daaraan deelnam. Belangenconflicten komen aan bod, maar op vrij simplistische manier weergegeven. Zelfs het laatste hoofdstuk, waarvan de titel (Environmental Society and Environmental Politics) een diepgaandere analyse belooft, gebruikt weinig verhelderende generalisaties zoals "A focus on environmental values and action as mainstream phenomena in American life is underlined by their persistence. Despite resistance to them, they have continued to work their influence in public life with regularity and strength." Er is sprake van "managerial authorities" and van "the public". Dergelijke termen zijn zo weinig gedifferentieerd, dat het onmogelijk wordt zich een scherp omlind beeld te vormen van tegenstrijdige belangen en de wijze waarop om het milieu is gevochten. Het is verbazingwekkend dat het redactioneel commissie met mensen als Donald Worster, Emmanuel Le Roy Ladurie en Carolyn Merchant,

die het gelukt is boeken te schrijven met heel wat scherpere analyses en uitspraken, niet heeft weten in te grijpen om hiervan een beter boek te maken. Was het misschien uit respect voor de prestatie uit 1958?

Milieubeweging NL

In nummer 16 van Net Werk zal aandacht besteed worden aan een nieuw verschenen boek over de Nederlandse milieubeweging.

J. Cramer, **De Groene Golf. Geschiedenis en toekomst van de milieubeweging** (Utrecht: Jan van Arkel, 1989, 144 blz., ISBN 90-6224-138-7) f 20.-

In voorbereiding is: A. Jamison, J. Laessøe, R. Eyerman, ed., **The making of the new environmental consciousness. A comparative study of the environmental movements in Sweden, Denmark and the Netherlands.**

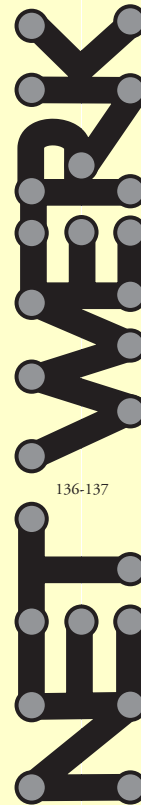
Openbare hygiëne en burgerlijke geneeskunde

G. Göckenjan, **Kurieren un Staatmachen. Gesundheit und Medizin in der bürgerlichen Welt** (Frankfurt a. Main: Suhrkamp, 1985, 435 blz., ISBN 3-518-11309-7) f 29,80

Göckenjan houdt zich hoofdzakelijk bezig met de positie van medici

en hun rol in het staatsvormingsproces, maar in hoofdstuk 3 van het boek - *Gesundheit- ein Diskurs über Gesellschaft*, gaat hij in op de herdefiniëring van het begrip gezondheid, en de gezondheidsnormen. Persoonlijke hygiëne in de achttiende eeuw maakte deel uit van de vorming van het individu, en van zijn aanpassing aan de burgerlijke maatschappij. Gezondheid werd tot levenskunst, iets wat aan het einde van de negentiende eeuw verloren ging. Terwijl persoonlijke hygiëne een middel was tot zelfsturing van het individu, was medische politiek een verdedigingskunst van de staat. Göckenjan ziet de medische politiek als 'Gesamtkonzept einer säkularisierten Welt', het reguleren van de maatschappij, waar geboden en verboden niet meer op het geloof gestoeld zijn. De openbare hygiëne van de negentiende eeuw verruimt nog eens de controle, door de ruimtelijke omgeving eveneens niet alleen aan regels te onderwerpen, maar ook in toenemende mate binnen structuren te ordenen (netwerken van waterleidingen, van rioleringen enz.). In Kuhniaanse termen, wordt hier gesproken van paradigma omwenteling. Pettenkofer ziet hij als iemand die deze paradigmawissel in beweging gebracht heeft, maar ingehaald werd door de veranderingen. Zijn multicausaal model kon geen stand houden voor het mono-

15

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

causaal model van Koch. Göckenjan gaat dan verder in op het einde van de negentiende eeuw, en de scheiding tussen de strijd voor openbare hygiëne en de strijd voor maatschappelijke hervormingen. "Die Fixierung Öffentlicher Gesundheit auf Wasserversorgung und Kanalisation ist eine bedeutende Reduktion des Panoramas einer älteren "Gesellschaftspathologie". De reductie komt ook van de kant van sommige coryfeeën van de (duitse) medische wereld, die in de hygiëne niets anders meer willen zien dan een toepassing van medische en natuurwetenschappelijke principes op een beperkt terrein. Hygiëne had toegang gekregen als vehikel van de geëtablerde politiek, en tegelijk was haar medische status omstrengden geworden.

Rassenhygiëne

J. Noordman, **Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950** (Nijmegen: SUN, 1989, 302 blz., ISBN 90-6168-2983) f 39,50

Dat het onderwerp eugenetica met hygiëne te maken heeft, lijkt haast evident. De relatie wordt dan ook uitdrukkelijk door Noordman in zijn inleiding gelegd, waar hij even het hygiënisme presenteert. Pruijs van der Hoeven, Ali Cohen, Coronel, Allebé, Heije worden genoemd,

evenals J.P. Frank. De relatie tussen eugenetica en hygiënisme ziet Noordman vooral in het bestrijden van volksziekten vanwege 'het beschadigen van de kiem', het voorkomen van aangeboren afwijkingen veroorzaakt door volksziekten als tuberculose, of door arbeidsziekten als loodvergiftiging. Goede hygiënische omstandigheden zijn immers medebepalend voor 'de kwaliteit van het nageslacht'. De ontsporing van het hygiënistische gedachtengoed in de rassenhygiëne komt ook uitvoerig aan de orde, alhoewel de kiemen voor de ontsporing in de vroege hygiënistische geschriften door Noordman niet of nauwelijks geanalyseerd worden. Aanvullend onderzoek over dit onderwerp is dus nog geboden.

Schade aan natuursteen

A. Kramer, & J.F. Feenstra, (red.) **Schade aan natuursteen in Nederlandse monumenten** Restauratie vademecum bijdrage 08 ('s Gravenhage: ISBN 90-12-05-917-8)

Met de publicatie van het rapport 'Schade aan natuursteen' is voor het eerst enig inzicht verkregen omtrent de achteruitgang door lichtvervuiling veroorzaakt aan beelden en bouwkundige ornamenten sinds het begin van deze eeuw. Het ministerie VROM gaf

4
5

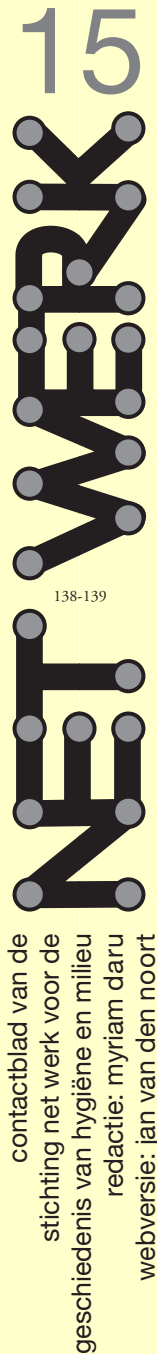
opdracht tot het verrichten van het onderzoek. De voornaamste bron was het archief van de Rijksdienst Monumentenzorg. Er waren een aantal oorzaken die het onderzoek vermoeilijkten, o.a. - het oude fotomateriaal is vaak van onvoldoende kwaliteit en laat kleine details zoals haarscheurtjes of de dikte van de gipskorst niet zien. - er zijn geen goede gegevens over de luchtverontreiniging in steden in het verleden. - naast luchtverontreiniging zijn er andere factoren die tot een verminderde levensduur kunnen leiden (materiaalkeuze, wijze van bewerking...) Het onderzoek bestudeert dan ook verschillende factoren, maar er zijn geen fysisch/chemische analyses verricht waarmee subtielere veranderingen waargenomen kunnen worden. Men kon niet op het spoor komen van dergelijke analyses in het verleden. Het onderzoek roept dus nieuwe onderzoeksvragen op. Vanuit het ministerie VROM komt dan ook het verzoek om zo veel mogelijk bij te dragen aan een verdere verdieping van kennis, met name: Wie kent nog foto's (scherp, details voldoende waarneembaar) van monumenten (beelden, gevelstenen etc.) daterend van begin van deze eeuw, die voor soortgelijk onderzoek als hierboven beschreven bruikbaar zouden zijn
Wie heeft suggesties of informatie voor de reconstructie van histori-

sche luchtverontreiniging (middel-eeuwen of later)? Deze reconstructie van luchtverontreinigingsnivo's is niet alleen nuttig om de schade aan monumenten beter te kunnen begrijpen, maar ook interessant in het kader van de hele problematiek van de luchtverontreiniging.
Reacties kunnen gestuurd worden naar: Wim van Doorn, Oude Singel 162 a 2312 RG Leiden tel. 071-226182. Werkadres: Postbus 450 2260 MB Leidschendam 070-209367

Leuvens congres 1990

Het tiende congres van de internationale vereniging voor economische geschiedenis zal te Leuven plaats vinden van 20 tot en met 24 augustus 1990.
Er zijn minstens drie workshops gepland, die direkt verband houden met geschiedenis van hygiëne en milieu.

C2 ECOLOGICAL HISTORY
Organizers: K. Blaschke (DDR) en C. Pfister (Zwitserland)
K. Blaschke, Am Park, 8101 Friedewald, Kr. Dresden DDR
C3 HEALTH ECONOMICS AND DEMOGRAPHY: HEALTH, SICKNESS AND DEATH Organizer: J. Riley , Department of History, Indiana University, Ballantine Hall, Bloomington Indiana 47405(USA)

C4 URBANISATION AND PUBLIC HEALTH IN HISTORICAL PERSPECTIVE Organizers: W.R. Lee (UK), C. Nelson (Zweden) W.R. Lee, Institute for European Population Studies, University of Liverpool, 11 Abercromby Square, P.O. Box 147, Liverpool L 69 BX, UK

Vooraanmelding tot 30 mei 1989, Tenth International Economic History Congress, Postbus 74,3000 Leuven 3, België Deelname aan workshops wordt geregeld bij de respectievelijke organisatoren.

Afval en milieu in Hortus Leiden

Van 2 mei tot en met 25 juni is in de

Oranjerie van de Hortus Botanicus Leiden een tentoonstelling met als thema Afval en Milieu te zien. Het 75-jarig bestaan van de afdeling Reiniging, Havens en Warenmarkten van de gemeente Leiden is de aanleiding tot deze expositie. Op de tentoonstelling is o.a. het ontwerp van de toekomstige vuilverbrandingsinstallatie te zien, naast voorwerpen en foto's die een klein historisch overzicht geven van de manier waarop afval in de loop der jaren verzameld werd. In dezelfde tentoonstelling, geven een aantal milieuorganisaties hun visie over afval. De Hortus Botanicus Leiden, Rapenburg 73, is open van maandag tot en met zaterdag van 9 tot 17 uur en op zondag van 10 tot 17 uur. De toegangsprijs is 1 gld. voor volwassenen (75 cent voor kinderen en 65+ers).

Voorletters.....	Naam.....
Adres (privé).....	
Adres (werk).....	
Tel. (privé)	Tel. (werk)
Ik verricht*	Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek	
.....	
Probleemstelling	
.....	
Duur	
Huidige stand van zaken	
Verwachte afronding in de vorm van	
Samenwerking met	
Ondersteuning / onder auspiciën van	
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)	

Formulier ingevuld terugsturen naar Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 16

140-141

Stad en natuur in de Italiaanse Middeleeuwen

Fumagalli, V., **Der lebende Stein. Stad und Natur im Mittelalter** Wagenbachs Taschenbücherei, WAR 164, (Berlijn 1989) ISBN 3-8031-2154-7, DM 14,50 vertaling van La pietra viva. Citt e natura nel medioevo. Il Mulino (Bologna 1988)

De ondertitel van Vito Fumagalli's boek heet (vertaald) 'Stad en natuur in de middeleeuwen'. De hier besproken tekst is een Duitse vertaling die waarschijnlijk toegankelijker zal zijn voor Nederlandse lezers dan de oorspronkelijke italiaanse uitgave. De vertaling liet overigens slechts één jaar op zich wachten. Fumagalli houdt zich echter alleen met italiaanse landschappen en steden bezig, en dan in hoofdzaak met de Po vlakte. Dit maakt zijn uiteenzetting niet minder interessant, maar betekent wel dat wat de auteur beschrijft en interpreteert niet zonder meer op de Nederlanden van toepassing kan zijn. Fumagalli sluit aan op recent onderzoek. "Seit einigen Jahren bringen Historiker immer mehr Licht in die Geschichte der europäischen Landschaft. Lang herrschte die Meinung vor, die Landschaft habe sich fast überall zu Beginn des Mittelalters in eine Wildnis zurückverwandelt, an der sich bis Beginn des

11. Jahrhunderts nichts geändert hätte. Diese Vorstellung einer halb ursprünglichen Landschaft ging auf das im wesentlichen negative Urteil der Aufklärung im 18. Jahrhundert über diese Zeit, ihre Zivilisation und ihre Sitten zurück. Man meint daß sich in der Landschaft das sogenannte dunkle Mittelalter widerspiegelt, das erst durch die sich im 12. Jahrhundert entwickelnde städtische Kultur radikal verändert worden sei. Erst vom 12. Jahrhundert an habe sich die Natur allmählich einen zivilisierten Charakter angenommen durch die Ausdehnung kultivierten Landes und die stetige Abnahme des Brachlandes, der Wälder und der Sümpfe.' In feite, zegt Fumagalli, was al in de achtste eeuw een beweging gaande om braak land te verbouwen, maar inderdaad bleef tot de twaalfde eeuw het brake land overheersend. Fumagalli laat de 'kolonisering' van het platteland door de steden in de Povalakte zien, in het bijzonder het rooien van bos, vooral in de onmiddellijke nabijheid van steden, waar poorters soms gedwongen werden elke schaduw die een boom kon werpen op de vruchtbare tuinen door radikaal rooien te vermijden. De beschadiging van het landschap kwam echter in de veertiende eeuw duidelijk tot uitdrukking in stadskeuren waar deze beweging omgedraaid werd: het rooien van bomen in en om de stad werd

verboden. De erosie maakte de Po tot een gevaar. De herhaaldelijke overstromingen in de veertiende en vijftiende eeuw dwongen tot dure maatregelen, het opwerpen van dijken en dammen. In de uitgedunde bossen verbleef minder wild dan

- 1 in voorgaande eeuwen, waardoor
- 2 men voor dierlijke proteïnen steeds meer op vee aangewezen werd. Fumagalli wijst op de toenemende scheiding van verschillende landstypen: in de plaats van een verstrengeling van landschappen, ontstond er een zonerings, met duidelijke scheidingen. Scheiding deed zich niet alleen voor in de landschappen, maar ook tussen de doden en de levenden. Er kwamen steeds meer keuren en regels voor het begraven. Doden werden vervreemd van het leven in de stad. Ook in de relatie tussen mens en dier veranderde. De afname van bosoppervlakte en de toename van akkerland gingen gepaard met een afname van de vrijheid van dieren. In de plaats van rond te lopen in bos en braak land, werden dieren steeds meer in omheinde gebieden opgesloten. Daarmee kwam er ook een scherpere tegenstelling tussen wild en tam dier.

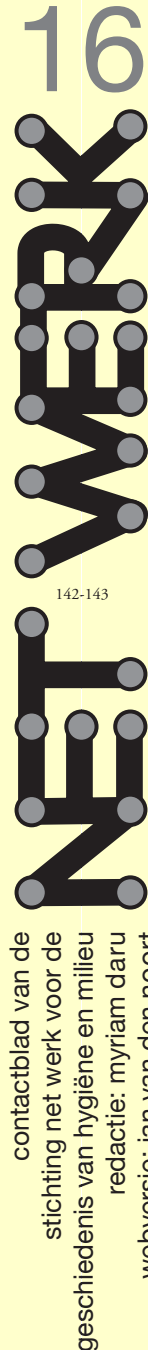
Fumagalli heeft al eerdere publicaties met verwante thema's op zijn naam, zoal een boek over het Italiaanse platteland rond het jaar duizend:

Fumagalli, Vito, **Il paesaggio si trasforma: colonizzazione e bonifica durante il Medioevo. L'esempio emiliano.** In : Andreolli, B. F. e.a. (eds) *Le campagne italiane prima e dopo il Mille. Una società in trasformazione.* (Bologna 1985)
Nog een titel met aanvullende informatie is:
Andreolli, B. M. e.a. (ed.) **Il bosco nel medioevo** (Bologna 1988) over het bos in de middeleeuwen.

Woonhygiëne

Meischke, R., 'In den kwade reuk'. De geschiedenis van de huislucht'. In: **Heemschut** (mei-juni 1989) p. 19-22.

Meischke, emeritus hoogleraar kunstgeschiedenis te Leiden schetst als specialist van het Nederlandse huis de ontwikkeling van twee 'families' huizen, het inheemse huis, opgetrokken met plaatselijke materialen, en de familie van het stenen huis, het onderkomen van de aristocratische families. In het stenen huis was het al door de afwerking makkelijker de muffe geur van het inheemse huis te vermijden, maar ook de indeling bracht een andere geur ambience met zich mee. Door het verbannen van de kookactiviteiten uit de woonvertrekken, was het al mogelijk veel geuren onder controle te houden. Het onderbrengen van

secreten in uitspringen van dikke muren was eveneens een oplossing die voor het inheemse huis niet was weggelegd. Het middeleeuwse stadshuis toont een verdere indeling van het huis in kamers, waarbij het binnenklimaat zich steeds beter liet controleren. De oorspronkelijke zaalvormige hoofdruimte werd vervangen door een complex van kleine vertrekken en de hiërarchie van de geuren ging nog sterker de sociale ladder weergeven. Meischke trekt een parallel tussen gelijke kansen en gelijke geuren. Een egalitaire maatschappij is pas te verwezenlijken als het contrast tussen stinkerdjes en welriekenden is opgeheven.

Stadsgeschiedenis en stadshygiëne

Hoogendoorn, Harm, **Wijk C en de pomp. Een levendige herinnering.** Uitgegeven door het Wijk C comité ter gelegenheid van de afronding 1e fase vernieuwing Willemstraat e.o./ Wijk C (Utrecht 1987) ISBN 90-9001886-7. Verkrijgbaar bij het Wijk C comité, buurtwinkel wijk C, Waterstraat 27 tel. 030-312355

Het water en in het bijzonder de grote pomp in de Utrechtse Waterstraat staan centraal in dit herdenkingsboekje.

Vrij recent wetenschappelijk materiaal over geschiedenis van de stadshygiëne in Engeland kan men vinden in een bundel van bijdragen tot een conferentie, gehouden op 17-18 januari 1986 te Clermont-Ferrand:

Carré, Jacques, (ed.) **Ville et santé en Grande-Bretagne: XVIIIe-XXe siècles**, Association des publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Clermont-Ferrand (Clermont-Ferrand, 1988) .FF 150.-

Bodemsanering

Langzaam maar zeker dringt het thema van de vorige Net Werk bijeenkomst - de relatie tussen bodemsanering en milieugeschiedenis (zie Net Werk 15)- door tot de media, zelfs tot Elsevier's Magazine.

Bergen, Annegret van, **Het vuil der eeuwen: historisch onderzoek naar bodemverontreiniging levert onthutsende gegevens op.**

In: Elseviers magazine. Jrg. 45, nr. 33 (19 augustus 1989); p. 36-40
Historisch onderzoek naar verontreinigde grond in Amsterdam betekent een dure erfenis voor de gemeente: de oorzaak van veel verontreiniging is vaak tot eeuwen terug te voeren. 2
ook de aanpak roept problemen op, 3
er heersen verschillende meningen inzake het in te voeren gemeentelijk bodemsaneringsbeleid.

De recente affaire rond de havenslib in de gemeente Waalwijk toont aan dat de behoefte aan historisch milieuonderzoek reëel is (maar zich waarschijnlijk niet evenredig zal laten vertalen in opdrachten aan milieuhistorici!).

Ecologie in de oudheid en in de coloniale tijd

Weiskel, T. C., **The ecological lessons of the Past: the anthropology of environmental decline.** In: *The Ecologist* jrg. 19, nr. 3, p. 98-102.

Abstract: 'All civilisations depend ultimately on the ecological viability of their agricultural base, as the environmental archeology of ancient civilisations makes clear. Expansionist Western industrial culture, dependen on resource-depleting petroleum-based agriculture, is only different in terms of its global scale. If the lessons of the past are not heeded its collapse will also be global.'

andere publicaties, o.a.;

Weiskel, Timothy C., **Toward an archaeology of colonialism: elements in the ecological transformation of the Ivory Coast.** in: Worster, D., (ed) *The ends of the earth* (Cambridge 1988) 141-171.

Hier volgen de gegevens van een aantal publicaties met soortgelijke thema's.

Willerding, U., **Zur paleo-ethnobotanischen Erforschung der mittelalterlichen Stadt.** in: *Jahrbuch der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft* 1987) 35-50.

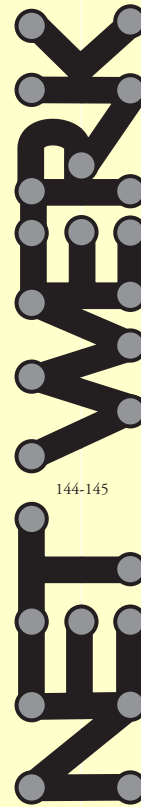
Groenman van Wateringe, W., **The disastrous effects of the Roman occupation.** in: Brandt, R. S. e.a. (eds) *Roman and native in the Low Countries: spheres of interaction* British Archaeological Reports (Oxford 1983)

Hughes, J. D. **Ecology of ancient civilizations** (Albuquerque 1975)

De vischtrap van Lith

De heer Biemans, sluismeester te Lith, kan zich heel boos maken over de onzin die telkens opnieuw geschreven en gedrukt wordt over 'zijn' vistrap. De vis- en zalmtrap van het noordelijke landhoofd van het Lithse stuw is niet meer te Lith. Die heeft dienst gedaan als proefobject voor waterloopkundig onderzoek dat aan de Deltawerken vooraf ging. Er waren in 1936 twee samen met de stuw in werking getreden vistrappen. De bedoeling was om de door de stuw onmogelijk geworden trek stroomopwaarts, toch mogelijk te maken. De heer Biemans wacht nog altijd op de

16

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

terugkomst van de noordelijke vistrap. Inmiddels heeft hij er wel voor gezorgd dat er nieuw rijnshout gelegd werd op de bodem van de aalgoot van de viselevator of vissluis dat er wél aanwezig is aan de zuidkant. De vistrap aan de zuidzijde is al in 1954 afgebroken en vervangen door de huidige installatie. Er is dus helemaal geen vistrap meer te Lith. De sluismeester zet zich persoonlijk in voor de vissluis, maar een echt apart budget is er eigenlijk niet voor gereserveerd - noch door Rijkswaterstaat noch door het ministerie van Landbouw en Visserij. Trouwens, onderhoud is helemaal een probleem. Er is veel bezuinigd, en het is langzaamaan ook te zien aan roestplekken in leuningen en ander materieel en aan gras dat tussen de tegels van de paden groeit. En aan de milieubewakingstaak van de sluisambtenaren wordt ook beknibbeld. Weg is bijvoorbeeld het station voor de meting van de waterkwaliteit. Door bevoegheidskwesties gaat waarschijnlijk de traditioneel (en passant) door waterstaatsambtenaren uitgevoerde milieubewaking verdwijnen. En het is nog helemaal de vraag wat we hiervoor terugkrijgen. Voor klassen met hun onderwijzers die van plan zijn naar Lith komen om meer te weten over waterhuishouding, sluizen en stuwen (nu en in het verleden), wil de heer Biemans altijd wel een rondleiding inpassen tussen zijn da-

gelijkse werkzaamheden. Ook voor werkelijk geïnteresseerde groepen. De sluismeester is bereikbaar onder telefoonnummer 04128-1293.

Milieubeweging, verleden en heden

Cramer, J., **De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de milieubeweging** (Utrecht 1989) 90-6224-138-7)

Bramwell, A., **Ecology in the 20th century. A history** (New Haven, London 1989) ISBN 0-300-04521-2, Fl 43,75 ; besproken door Lucas Reinders NRC 13 juni 1989.

Gorter, H. P., **Ruimte voor Natuur: 80 jaar bezig voor de Natuur van de Toekomst** ('s-Gravelande 1986)

Onderzoek

Arie van Loon, student Maatschappijgeschiedenis te Rotterdam (Vakgroep Industriële Samenlevingen), onderzoekt voor zijn eindschrift de beleving van de natuur in Nederland rond de eeuwwisseling. Een van zijn hoofdstellingen is dat de houding ten opzichte van de natuur veranderde onder invloed van de versnelde industrialisering.

Hij zoekt bronnen en studiemateriaal, in het bijzonder over de ver-

3
4

schillende natuurbeschermings- en natuurstudieverenigingen.

Arie van Loon
West Varkenoordseweg 163b
3074 HR Rotterdam
tel. 010-4325147

Crematie als hygiën(ist)isch probleem

Franke, I., **Crematie in Nederland 1875-1955: de Vereniging voor Facultatieve Crematie en de Wet op de Lijkbezorging** (Utrecht 1989). Alhoewel hygiënisten aan de wieg stonden van de Nederlandse beweging voor crematie, blijkt uit dit boek dat een argumentatie rondom hygiënische them'a slechts aan het begin van vrij groot belang was. De discussie spitste zich in de twintigste eeuw vooral toe op geloofsvraagstukken. Immers, de toestand van de Nederlandse begraafplaatsten was aan het einde van de negentiende eeuw niet meer zo chaotisch als rond 1850, zodat het gevaar van epidemieën nog nauwelijks als argument gehanteerd kon worden. In de discussie werden soms buitenissige argumenten gehanteerd, zoals de voeding van de bodem door rotten-de lijken. Het boek geeft weliswaar een overzicht van de gehanteerde argumenten, maar geen uitvoerige

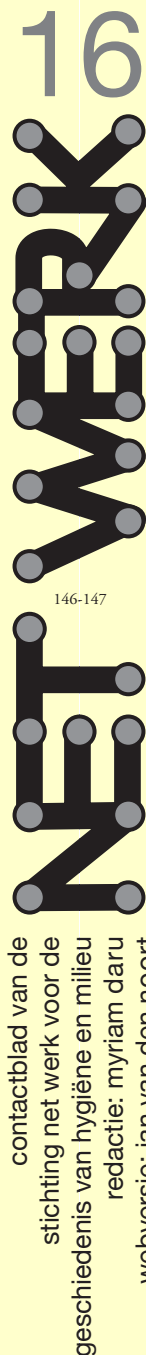
mentaliteitshistorische analyse. Twee aan het einde van de negentiende eeuw invloedrijke teksten op het gebied van crematie waren o.a.:

Küchenmeister, F. **Handbuch der Lehre von der Verbreitung der Cholera und von Schutzmaßnahmen gegen sie** (Erlangen 1872)
Eassie, W. **Cremation of the dead. The history and bearings upon public health** (London 1875)

Keuring van waren

Enkele recente publicaties op het gebied van de keuring :
Speet, B., **Keuringsdienst van Waren voor het gebied Haarlem (1911-1986): vijfenzeventig jaar inzet voor volksgezondheid en eerlijkheid in de handel** Haarlemse miniaturen, 17, (Haarlem 1989) ISBN 90-6076-281-9

Langenhuyzen, A. W. P., **Van concurrentie naar eenheid. aspecten van de geschiedenis van Hartog's en Zwanenberg's Fabrieken en de Unilever Vleesgroep Nederland te Oss** red. A. e. a. Cloo. (Oss 1988) ISBN 90-9002243-0
Eén hoofdstuk van dit boek houdt zich bezig met een episode uit de geschiedenis van de Unilever Vleesgroep te Oss, waar zorg om hygiëne en anti-semitisme in een merkwaardig verbond bijelkaar kwamen.

Over een aanverwant thema: High, Jack Coppin en Clayton. A, 'Wiley and the whiskey industry: strategic behaviour in the passage of the Pure Food Act' *Business History Review* 62 (summer 1988) nr.2; p. 286-309
De' abstract' vat dit artikel als volgt samen: 'In discussion of the fight for the Pure Food and Drugs Act of 1906, Harvey Washington Wiley is usually portrayed as the consumers' champion, the Whiskey Trust as their adversary. Messrs High and Coppin argue otherwise. Wiley's correspondence reveals a deep split between whiskey producers, with the makers of straight whiskey lining up behind Wiley's pure food bill and the rectified whiskey producers fighting against it. The authors argue that both sides used the consumer only as a convenient focus for their rethoric; their activities thus provide another example of regulatory legislation passed to further the goals of private interest rather than to protect the public interest.'

Reizende tentoonstelling over riolering

De Stichting RIONED heeft een tentoonstelling samengesteld, bestaande uit 48 panelen, of als 'mini tentoonstelling' uit 15 panelen. Gemeenten kunnen op aanvraag de

maxi of de mini tentoonstelling in bruikleen krijgen. Sommige geven een eigen aanvulling, zoals de gemeente Maastricht die ook historische objecten uit de eigen collectie toonde in een voormalige kerk aan de Kesselskade. Elke gemeente kan zo de presentatie van de eigen rioleringsplannen verlevendigen. Na Amersfoort was de tentoonstelling in Doetinchem, Maastricht en Den Haag te zien.

Het postadres van Stichting Rioned is: Postbus 133 6710 EDE Tel. 08380-311111 (bezoekadres: Bouwstede, Galvanistraat 1 Ede)

Pneumatische riolerings- systemen

De firma Cowells te Norwich vervaardigt pneumatische riolerings-systemen die toegepast worden in situaties waar spoelsystemen te omstandig en/of te duur uitvallen. In haar reclamebrochure refereert zij uitdrukkelijk naar de negentiende-eeuwse pneumatische stelsels van Charles T. Liernur en Adrien Le Marquand. De technische directeur van de firma, Brian Foreman, heeft zich uitvoerig geïnteresseerd over de historische achtergronden van de door hem ontwikkelde technologie, onder anderen te Trouville (Normandië), waar een Liernur netwerk tot het jaar 1987(!) heeft gewerkt.

Bronnen voor milieugeschiedenis

In een artikel van Koos Steehouwer (NRC W & O 11 juli 1989) en een brief van Ludy Giebels (NRC W & O 8 augustus 1989) is aandacht besteed aan geografische bronnen voor de bestudering van het landschap. Als archivaris van het Hoogheemraadschap Rijnland, kent Ludy Giebels als geen andere de waterschapsarchieven en hun nut als bronnenmateriaal. Naast de proceskaarten waarop Koos Steehouwer heeft gewerkt, zijn er al vanaf het begin van de zeventiende eeuw gedetailleerde en betrouwbare kaarten die uitstekende informatie geven over de toestand van het landschap, in het bijzonder de kaarten die bij de aanvragen van vergunningen als toelichting werden meegezonden.

Liefdewerk oud papier

Antiquariaten (ook moderne antiquariaten) hebben het een en ander te bieden voor de hygiëne-historische snuffelaar. Bij de Slegte vond ik (M. Daru) :

McLaughlin, T. **Dirt. A social history as seen through the uses and abuses of dirt** (New York: Dorset Press, 1971, ISBN 0-88029-250-4)

Ruysch-Douwes Dekker, A.M., **Nederlandsche Vereeniging voor Volks- en Schoolbaden 1902-1927.** ('s Gravenhage: Mouton, 1927, 144 p.)

Wie oude boeken of tijdschriften op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en/of milieu kwijt wil, kan hierover contact opnemen met het secretariaat van Net Werk. Zo kwamen wij bijvoorbeeld in het bezit van:

Nederlandsche Vereeniging van Reinigingsdirecteuren, Rapport van de Commissie ter Bestudeering van het Vraagstuk der Inzameling van het Huisvuil-1932. (Hoorn: A. Posthuma, 1932, 81 p.)

Oude boeken die in de Net Werk bibliotheek niet zouden misstaan zijn bijvoorbeeld:

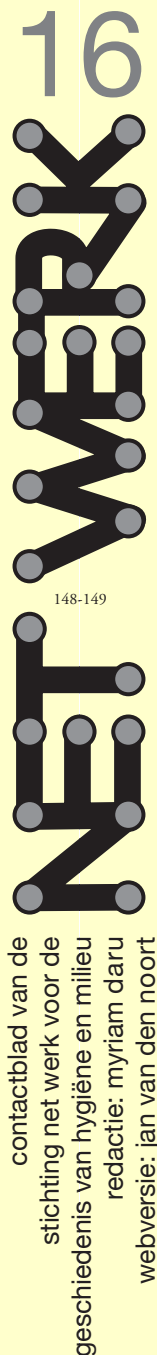
Hartman, E.H. **Een boek voor ambachtslieden in het algemeen en voor loodgieters en loodbewerkers in het bijzonder.** (Amsterdam, 1850)

Oosterhof, A.P., **Handboek voor den loodgieter.** (Amsterdam, 1927)

Rothuizen, E.E., **Rioleeringen.** (Amsterdam, 1921)

Tabak, A., **De practische loodgieter** (Amsterdam, 1935)

Graag een seintje als u dergelijke titels voor een schappelijke prijs tegenkomt.

Bundel

Voor belangstellenden is een bundel van Net Werk nummers 1 tot en met 15 te verkrijgen.

Te verkrijgen door overmaking van f15.- op giro 3653910 t.n.v. Stichting Net Werk Winselerhof 56 Eindhoven onder vermelding van 'Bundel'.

En tenslotte: graag reacties en informatie in welke vorm dan ook om over een poos een tweede bundel te kunnen samenstellen!

Myriam Daru

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

150-151

17 NET WERK

Mens en landschap

Echte natuurlandschappen kent Nederland nauwelijks meer, vrijwel alles binnen onze landsgrenzen draagt het stempel van menselijk ingrijpen. De landschapsbeschermer zit daardoor met een lastig probleem 'wat moet wél beschermd worden en wat niet?' Een verwijzing naar de heilzame werking van de natuur beantwoordt die vraag niet. Als de landschapsbeheerder historisch waardevolle cultuurlandschappen wil behouden dan moet hij zijn liberale houding tegenover de natuur laten varen en vaak resoluut optreden om het ongewenste oprukken van de natuur te stuiten. Het manipuleren van de grondwaterstand, het afplaggen van heidevelden, het inzetten van exotische dieren en vele andere correcties op moeder natuur zijn uitingen van de toenemende waardering voor het Nederlandse cultuurlandschap.

Herwaardering van het landschap wordt evenwel bemoeilijkt door onze fragmentarische kennis van de ontstaansgeschiedenis van de verschillende landschapsvormen. Door middel van archeologisch, historisch en geografisch onderzoek wordt getracht die lacune op te vullen.

Net Werk bijeenkomst 8 december in Utrecht

Thema Mens en landschap

Agenda:

- 11.00 u Ronald van Zweden, Archeologisch en historisch-geografisch onderzoek naar de antropogene invloeden in de Gooise heidegebieden. Aansluitend discussie
- 12.15 u Lunch in één van de vele horeca-ondernemingen in de Utrechtse binnenstad (op eigen kosten)
- 13.30 u Paul Thissen, Heide-ontginningen als maatschappelijk en landschappelijk verschijnsel in drie gemeenten in De Peel, 1880-1940. Aansluitend discussie
- 14.45 u Huishoudelijke vergadering Net Werk
- 15.00 u Sluiting

De bijeenkomst heeft plaats in het Academiegebouw van de Universteit van Utrecht,
Domplein 29, zaal 19.

Ronald van Zweden en Paul Thissen, beiden werkzaam op dit terrein, verzorgen op vrijdag 8 december een presentatie van hun onderzoek voor Net Werk.

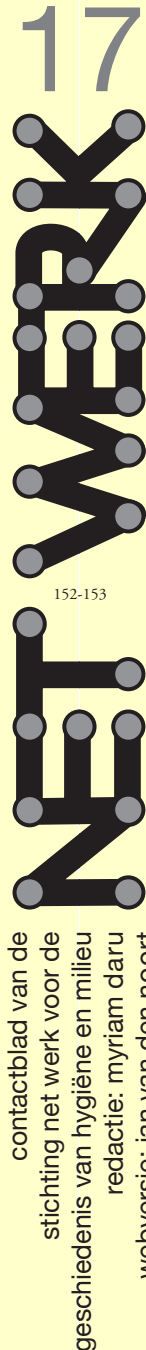
Archeoloog en fysisch-geograaf Ronald van Zweden doet onderzoek naar de veranderingen in het landschap van de Gooise zandgronden voorzover die door de mens werden veroorzaakt. Deze studie voert hem tot in de prehistorie, maar ook de meer recente periode heeft zijn aandacht. Tevens inventariseert hij de archeologische en historisch-geografische relictten in het gebied en stelt een rapport op voor het beheer en mogelijk herstel van deze elementen in het landschap. In zijn onderzoek combineert Van Zweden een groot aantal disciplines (archeologie, historische geografie, geschiedenis, biologie en geologie) en hanteert uiteenlopende technieken om zijn doel te bereiken. Met succes: bij het bodemkundig onderzoek dat hij dit voorjaar verrichtte op de Bussumerheide en de Westerheide ontdekte hij een verlaten middeleeuwse nederzetting, compleet met akkercomplex, waterputten en karresporen. Een studie van luchtfoto's bracht oude wegenbundels op de Gooise Heide aan het licht, een groot urnenveld op de Westerheide, een groot niervormig omwald terrein in het noordwesten van de Bussumerheide en zelfs een 19de eeuwse renbaan.

De grote variatie in vondsten en de onregelmatige spreiding ervan stelt Van Zweden voor het probleem van de representativiteit.

Het grondgebruik in het verleden en uiteraard ook in het heden heeft de spreiding danig verstoord. In de huidige bebouwde kommen wordt bijvoorbeeld zeer weinig archeologisch materiaal gevonden, terwijl de lokaties op de Gooise heiden, waar grondverzet plaats heeft, veel meer materiaal opleveren. Ook de mate waarin amateur-archeologen actief waren draagt bij tot de onregelmatige spreiding van het onderzoeksmateriaal. Intensief veldonderzoek, stuifmeel-onderzoek, bestudering van oud kaartmateriaal, zelfs foto's van de Britse Royal Air Force uit 1944 en 1945 moeten het beeld completeren en inzicht verschaffen in de bewoningsgeschiedenis van het Gooise landschap.

De belangstelling van sociaal-geograaf en planoloog Paul Thissen gaat uit naar het ontstaan en de ontwikkeling van het jonge heideontginningslandschap van de Peel. Daartoe concentreert hij zich op de ontginningsgeschiedenis van drie gemeenten in de periode 1880-1940. Hij tracht vast te stellen welke relaties er zijn tussen de posities van de verschillende belangengroepen en hun activiteiten enerzijds en de differentiatie van het cultuurlandschap anderzijds.

Hij wijst op de veranderende landbouwtechniek, de groeiende economische integratie en de toenemende

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

organisatiegraad van landbouwers. Deze factoren alsmede de uitbreiding van de nationale en provinciale regelgeving beïnvloedden de kansen voor potentiële ontginners sterk. De eerste ontginners - de liberale, niet-Brabantse grootgrondbezitters - werden na verloop van tijd verdrongen door lokale, kleine eigengeërfde boeren.

De landschappen die beide groepen schiepen hebben specifiek eigen kenmerken. De gemeentebesturen lijken door hun zeggenschap over de te ontginnen grond grote invloed te hebben gehad. Ook de Heidemij die in de eerste periode als monopolist op het gebied van grootschalige heide-ontginning optrad was een factor van betekenis.

Thissen baseert zich bij zijn onderzoek op informatie uit het kadaster, de gemeentearchieven en het Rijksarchief in Noord-Brabant, het Heidemij-archief en regionaal-specifieke literatuur.

Balans en Perspectief

Op 18 en 19 oktober vond te Utrecht het congres Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis plaats. Dit was de tweede keer dat de Utrechtse Historische Studentenkring een dergelijk gebeuren organiseerde. Het

congresprogramma was opgebouwd rond drie hoofdthema's:

- Van de wieg tot het graf. Patronen en evenementen in het dagelijks leven
- Ethiek en instrument. Wording en toepassing van normen en waarden
- Verbeelding en analyse. Over ideevorming.

Een deel van het congres vond plaats in kleine werkgroepen. Bij diverse van deze werkgroepen vielen woorden als hygiëne en gezondheid, en werden aspecten van de geschiedenis van het hygiënisme besproken. Voor de congresganger met belangstelling op dit gebied was het niet makkelijk om de samenhang te vinden, zeker niet als twee werkgroepen tegelijk liepen waar hygiënisme aan de orde kwam. De relatie milieu/hygiëne, in het bijzonder de openbare hygiëne (de Engelse 'public health') bleef onderbelicht. Het zou eigenlijk nodig zijn die wedezijdse beïnvloeding eens op een symposium of congres centraal te stellen.

Overigens wezen de inleidende lezingen van Alain Corbin over cultuurgeschiedenis in het algemeen (in de luisterrijke omgeving van de Utrechtse dom, met weergalmende stem) en van Catharina Lis over de geschiedenis van de alledaagsheid op een aantal principiële punten die ook voor de geschiedenis van

2
3
hygiëne en milieu van belang zijn. Corbin benadrukte het zoeken naar discrepanties breuken, en het bestuderen van de achterblijvers en de afwijkingen. Voor de geschiedenis van de hygiëne betekent dit bijvoorbeeld het bestuderen van de actieve en de passieve weerstand tegen hygiënistische maatregelen. Hij besprak ook het samenspel van het zelfbeeld van maatschappelijke groeperingen en van het weerkaatste beeld vanuit de rest van de maatschappij. Dit laat zich bij medische hygiënistena circa 1870 vertalen in het verschil tussen hun zelfbeeld als rationalisten en de reactie daarop door de buitenwereld, in het bijzonder door waterbouwkundige ingenieurs. Deze zagen in de door medische hygiënistena aangedragen oplossingen irrationele en technisch achterhaalde trekken.

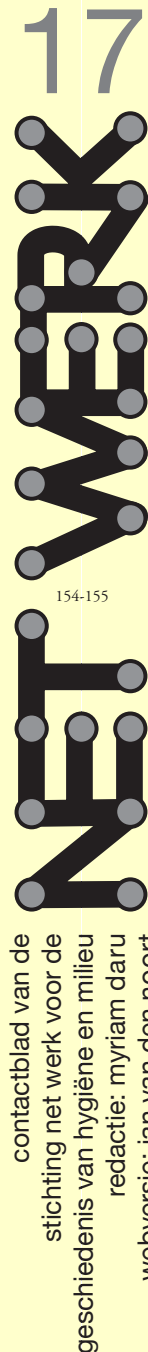
Corbin besprak de grenzen van het denkbare, het aanvaardbare en het maakbare in een bepaalde periode en een bepaalde groep. Het is belangrijk in de geschiedenis van hygiëne en milieu ook hiermee rekening te houden, om te begrijpen waarom het technisch en economisch haalbare niet wordt uitgevoerd. Hygiënistische veranderingen zijn vaak op nauwelijks tastbare grenzen gestoten, op culturele weerstanden die de maakbaarheid vanwege het niet denkbare, het niet voorstelbare, beïnvloed hebben.

Catharina Lis waarschuwde tegen het overhaast overnemen van modellen. Denkers als Michel Foucault hebben een beeld geschapen van een toegenomen controle van de bevolking door de Staat en door lagere overheden. Bronnenonderzoek laat echter zien dat individua en groepen gebruik gemaakt hebben van de disciplinerende organisaties en deze in zekere zin in eigen richting omgebogen hebben. Lis waarschuwde echter tegen een ander extreem, het beeld van een autonome volkscultuur, die zich een eigen weg baant, los van politieke ontwikkelingen en economische machtstrijden.

Geschiedenis van het milieu was op het congres voornamelijk aanwezig als geschiedenis van het wonen. Dit heeft misschien te maken met de ontwikkeling van het academische onderzoeksbedrijf waarin wonen een gunstig kapstok is gebleken binnen de vele ministeriële richtlijnen die tot zinnige en vaak minder zinnige concentraties en reorganisaties geleid hebben.

Hier volgt een selectie van samenvattingen van werkgroeizingen. Een bundel van het congres komt in 1990 uit. Prijs ca f 40.-

J. de Jong:
Ziekte, zieken en ziekenzorg in de Republiek.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Over de perceptie van ziekte en leed, en welke hulp zieken en gezonden ondanks de gebrekkige gezondheidszorg van medische zijde zochten en verwachtten.

R. Wijnen

Medisch-hygiënische kennis en dagelijkse praktijk in Noord-Brabant rond 1916. De noodzaak van de R.K. organisatie 'Het Wit-Gele Kruis'. De achterstand in de medische zorg in Noord-Brabant kon na 1916 spoedig worden ingehaald op het moment dat zij niet meer door buitenstaanders maar via de 'insiders' gedragen werd.

R. van Daalen

Moraal in het hygiënisme Voor leken in de geneeskunde waren in de tweede helft van de 19e eeuw de begrippen gezondheid, zindelijkheid en zedelijkheid sterk met elkaar verweven. De relatie tussen fysieke smetvrees en sociale smetvrees is echter ook te constateren bij medici.

E. Houwaart:

De uitvinding van de volksgezondheid door artsen De beweging van geneeskundigen die in Nederland na 1850 sanitaire hervormingen nastreefde, behaalde met de invoering van de Wet op het Geneesundig Staatstoezicht in 1865 en van de Wet op de epidemische ziekten in 1872 haar belangrijkste

politieke successen. In de jaren die daarop volgden, hebben meer dan honderd geneeskundigen als functionarissen van van het Geneeskundig Staatstoezicht geprobeerd voor het sanitaire hervormingsprogramma de steun van de bevolking te verwerven. Dit is echter maar ten dele gelukt, mede doordat artsen en bevolking een verschillend stelsel van normen en waarden ten opzichte van gezondheid hanteerde. Het begrip volksgezondheid was voor de medische hygiënistena een belangrijk instrument daarmee bereikten zij dat:

- de gezondheid van volksklasse en hogere stand als een geheel werd beschouwd
- volksgezondheid als onderdeel van de liberale gedachte aanvaard werd,
- volksgezondheid een onderdeel werd van de algemene morele verplichting en van de nationale vooruitgang,
- door middel van het uitdrukken in maat en getal (statistiek) Nederland als land vergelijkbaar werd met andere landen,
- via de volksgezondheid een cultureel norm ingevoerd werd.

W. Rutten

Bestrijding van pokkenepidemieën in Nederland (1700-1900) Na de laatste pestepidemie kregen de pokken de reputatie van 'verderfelijkste plaag van ons gemeene-

best'. De bestrijding van pokken-epidemieën kreeg sinds 1800 het karakter van een beschavingsoffensief. De inentingscampagnes botsen op weerstand van de bevolking. religieus geïnspireerd fatalisme speelde daarbij een rol, maar ook opvattingen uit de volkscultuur; met name dat het doorstaan van pokken een onvermijdelijke, helzame passage was op weg naar volwassenheid.

H. F. J. Horstmanshoff:

De pijlen van de pest. Pestilenties in de Griekse wereld (800-400 v. Chr.)
In de vroege zomer van 430 v. Chr. werd Athene overvallen door een epidemie die talloze slachtoffers eiste en het maatschappelijk leven ontwrichtte. Waren dergelijke reacties op pestilentie in de Griekse wereld nu uitzonderlijk? Welke uitwerking had massale sterfte ten gevolge van een epidemie gewoonlijk op de maatschappij? Was er steeds sprake van een maatschappelijke ontwrichting, of was men zo vertrouwd met epidemieën dat zij in het algemeen nauwelijks als een inbreuk op het levenspatroon zijn ervaren? In dat laatste geval - epidemieën als een constant achtergrondgeluid in de antieke wereld - moeten er redenen te vinden zijn waarom juist in Athene in 430-429 v. Chr. de epidemie wel tot maatschappelijke ontwrichting leidde.

L. Noordegraaf:

Pestepidemieën in Nederland vanaf de late middeleeuwen

Uit de literatuur over pestepidemieën in Nederland vanaf de late middeleeuwen laten zich enkele veronderstellingen afleiden die in het bijzonder de geschiedenis van de Republiek en een wat ander licht plaatsen dan tot nu toe meestal gebruikelijk was. Deze veronderstellingen relativeren het overwegend positieve beeld in de geschiedschrijving van de Gouden Eeuw. Tevens impliceren zij een andere kijk op de gepostuleerde uniciteit van de Noordelijk eNederlanden ten opzichte van omringende landen.

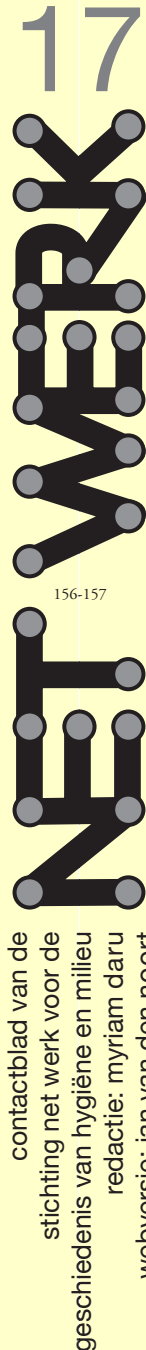
J.M. van Winter

Voeding, dieet en gezondheid

In de periode van meer dan 200 jaar die de Oudheid, de middeleeuwen en het Ancien Régime omspant (ca. 400 v. Chr. - 1800), werd voedsel niet primair beschouwd als maagvulling of als genotmiddel, maar als middel om gezond te blijven of te worden. De dieetleer waarin dit tot uitdrukking kwam, was gebaseerd op de ideeën (de 'humoralpathologie') van de Griekse arts Hippokrates (5e eeuw v. Chr.), uitgewerkt door Galenus (2e eeuw v. Chr.).

Th. J. A. Terlouw:

De Heilgymnast in de tweede helft der negentiende eeuw in Nederland

Invoering van de heilgymnastiek in Nederland, beroepsbeoefening, collectieve belangenbehartiging door het Genootschap ter beoefening van de heilgymnastiek in Nederland (opgericht in 1889) en facetten van het leven van de heilgymnast als beroepsbeoefenaar.

M. Braakman:

Het sociale leven van de materia medica. Een historisch-anthropologische studie naar de Nederlandse geneesmiddelen-cultuur in de 16e en 17e eeuw

De werking van geneesmiddelen reikt verder dan het terrein van de chemisch-biologische interacties in een menselijk organisme. Behalve een biologisch actieve stof is het geneesmiddel ook een sociaal, economisch en zelfs een symbolisch actieve stof. Besproken werden het proces van betekenisverlening van geneesmiddelen in 16e en 17e eeuwse Nederland en de rol die ze speelden in het sociale en culturele leven van die tijd.

L. Deben, M. Rossen:

Van onderkomen tot volkshuisvesting
In de Nederlandse samenleving hebben zich vele groeperingen sedert het midden van de 19e eeuw bemoeid met woonbeschaving. Het wonen van arbeiders is gebruikt als ingang voor gedragsverandering op het gebied van huiselijkheid, hygiëne en fatsoen. De belangstelling van geën-

gagede woninghervormers wordt in de 19e eeuw professioneler, raakt verweven in overheidsregels op huisvestingsbeleid voor iedereen en waaiert uit over de hele maatschappij.

J. Jobse-van Putten:

Hoofdlijnen in de ontwikkeling van de huishoudelijke conservering van voedsel

De veranderingen die zich in de eerste helft van de twintigste eeuw in de conservering hebben voltrokken, werden geschetst tegen de achtergrond van een veranderende maatschappij. In de geconstateerde veranderingen blijken zich opmerkelijke regionale verschillen te hebben voorgedaan. Aandacht werd in haar bijdrage besteed aan de factoren die het ontwikkelingsproces hebben beïnvloed en aan de effecten ervan op het voedingspatroon.

J.M. van Winter

Voedsel en voedingspatronen van de maatschappelijke bovenlaag in de late middeleeuwen

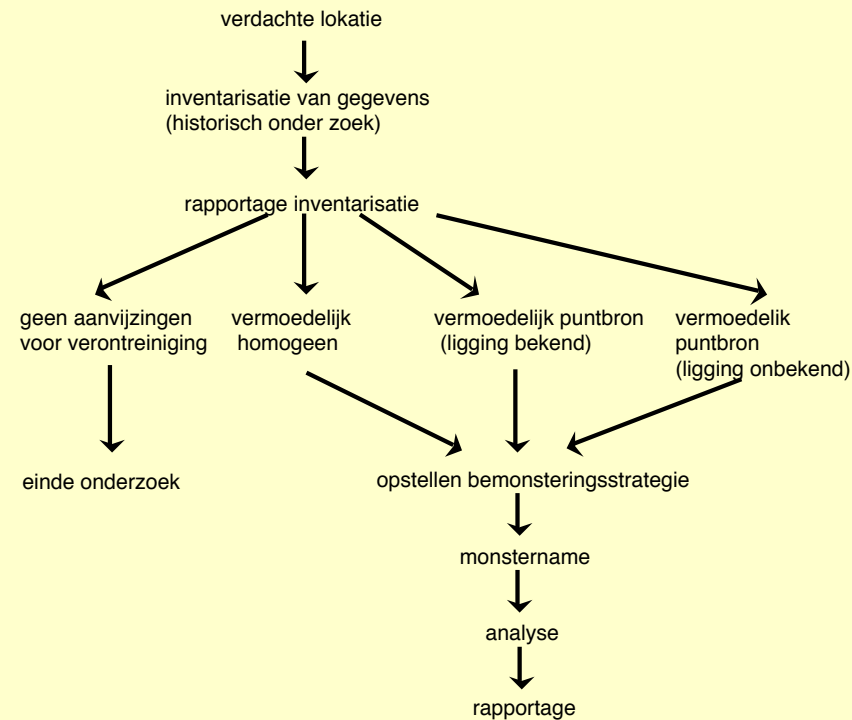
Er is bijzonder weinig bekend van wat gewone mensen in de middeleeuwen hebben gegeten, aangezien zij geen recepten hebben nagelaten en hun tijdgenoten dit onderwerp te vanzelfspreken voor notities vonden. Van de maatschappelijke bovenlaag is daarentegen wel vrij veel eetcultuur bekend, onder meer uit de kookboeken. Die keuken was niet streekgebonden maar gangbaar

in heel West-, Midden- en Zuid-Europa, zowel de ingrediënten als wat de namen van diverse recepten betreft. Toch zijn er bij alle overeenkomsten wel regionale verschillen aan te wijzen. De Nederlanden komen dit beeld pas tegen 1500 verrijken.

Bodemsanering: de rol van de historicus

De rol van de historicus in bodemsaneringsprojecten is in een aantal nummers van Net Werk al aan de

orde geweest. In deze bijdrage wil ik (Henri Slijkhuis) als projectleider bodemsanering bij de provincie Overijssel mijn visie op de bijdrage van de historicus in de bodemsaneringsproblematiek geven. Een bodemsaneringsproject doorloopt een aantal stadia. Begonnen wordt met een oriënterend onderzoek. Het doel van een dergelijk onderzoek is om vast te stellen of er sprake is van een serieus geval van bodemverontreiniging. Het historisch onderzoek (waarover later meer) is één van de belangrijkste onderdelen van deze onderzoeksfase.

Als in dit oriënterend onderzoek verontreinigende stoffen in de grond en/of grond wordt aangetroffen (inconcentraties boven de zogenaamde B-waard uit de Leidraad bodemsanering,) volgt een nader onderzoek. De opzet van het nader onderzoek en de presentatie van de resultaten moeten zodanig zijn, dat een goed beeld wordt verkregen van de verontreinigde stoffen. In het saneringsonderzoek, dat hierop volgt, worden verschillende saneringsvarianten zodanig uitgewerkt, dat een vergelijking ten aanzien van milieuhygiënische, technische en financiële aspecten mogelijk is. Na de keuze van een saneringsvariant wordt deze vervolgens uitgewerkt in een saneringsplan. Dit saneringsplan wordt omgewerkt tot een bestek, waarna de daadwerkelijke sanering kan plaatsvinden. Terug naar het oriënterend onderzoek. Het is in deze fase dat de historicus een belangrijke rol kan en mijns inziens moet spelen. Het hieronder afgedrukte schema geeft de opbouw van dit oriënterend onderzoek weer.

Er valt veel voor te zeggen om de inventarisatie van gegevens en de rapportage hierover door een (technisch georiënteerd) historicus te laten uitvoeren. Het betreft namelijk uitgebreid speurwerk in archiefmateriaal en soms het uitvoeren van een interviewronde met de lokale

bevolking ("oral history"). Thans wordt voor dit werk vaak door ingenieursbureau's verricht. De kwaliteit van deze inventarisatiefase laat echter door ondeskundigheid met deze activiteiten nogal eens te wensen over, wat dan in een latere fase van een project soms pijnlijk aan het licht komt. Het komt maar al te vaak voor dat tijdens of na de sanering verontreiniging aan het licht komt op plaatsen, die tijdens de onderzoeken over het hoofd zijn gezien, maar waar vervolgens toch na aanvullend historisch onderzoek een verklaring voor te geven is (bijv. oude bedrijfsriolering). Een gedege uitgevoerd historisch onderzoek behoort dan ook de basis te zijn voor vrijwel ieder bodemsaneringsproject.

Bij de provincie Overijssel hebben wij een lijst opgesteld met vragen die ons inziens in een historisch onderzoek beantwoord zouden moeten worden. Teven hebben wij een inventarisatie uitgevoerd naar de historische bronnen.

Wie belangstelling heeft voor deze lijst en inventarisatie of wie met behulp daarvan eens een historisch onderzoek voor ons wil uitvoeren kan contact met mij opnemen.

Henri Slijkhuis, provincie Overijssel, tel. 038-251480

Garbology

Rik G. M. Pieters **Attitudes and behavior in a source-separation program. A garbology approach** (Dissertatie Leiden 11 oktober 1989 uitgegeven door Eburon, Delft)

Het centrale onderwerp in deze studie is de relatie tussen de attitudes en gedragingen van deelnemers in een gescheiden inzamelingsproef.

Enkele belangrijke ontwikkelingen die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw leidden tot een snelle verbetering van het stedelijk afvalmanagement worden beschreven c.q. genoemd (instelling van gemeentelijke reinigingsdiensten, uitbreiding van rioleringsstelsel, diffusie van waterclosets). De ontwikkelingen die leidden tot een herformulering van het stedelijk afvalprobleem komen daarna aan de orde (snelle groei van de hoeveelheid afval, verandering van de samenstelling van het afval). Het scheiden van huisvuil door particuliere huishoudens in de woning, ook wel 'gescheiden inzameling' genoemd, wordt daarna besproken. Gescheiden inzamelingsproeven in Nederland en West-Duitsland worden behandeld, vooral de gescheiden inzamelingsproef in Amersfoort en Woerden. De auteur gaat daarna uitgebreid in op de methodologie en de uitvoering van de gedragsme-

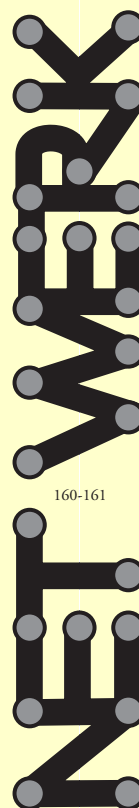
tingen. Geconcludeerd wordt dat in het algemeen deelnemers in hoge mate bereid zijn volgens de regels aan de gescheiden inzamelingsproef deel te nemen. De bereidheid wordt sterk beïnvloed door de kosten en baten die met de deelname gepaard gaan. Wel blijken de deelnemers in een aantal gevallen de criteria voor het scheiden van afval verkeerd te interpreteren (bijvoorbeeld uit te gaan van de breekbaarheid, en niet van de chemische samenstelling). De betrouwbaarheid van zelfrapportage moet kritisch bekeken worden. Zij blijkt namelijk te zijn beïnvloed door de gedragsintentie, die ook het gedrag zelf beïnvloedt. De auteur doet aan de hand van zijn onderzoeksresultaten een aantal beleidsaanbevelingen.

Voor meer informatie:
Rik Pieters, Burg. Buysenstraat 45
4835 BA Breda

Signalement

Bergen, Annegret van, '**Het vuil der eeuwen : historisch onderzoek naar bodemverontreiniging levert onthutsende gegevens op.**
In: Elseviers Magazine jrg. 45 (19 augustus 1989) nr. 33 p. 36-40.
Historisch onderzoek naar verontreinigde grond in Amsterdam betekent een dure erfenis voor de gemeente: de oorzaak van veel

17

6
7

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

verontreiniging is vaak tot eeuwen terug te voeren. Ook de aanpak roept problemen op, er heersen verschillende meningen inzake het te voeren gemeentelijk bodemsaneringsbeleid. Interview drs. Jan de Cleij, directeur van de Amsterdamse Milieudienst.

Eder, Klaus, **Die Vergesellschaftung der Natur. Studien zur sozialen Evolution der praktischen Vernunft** (Frankfurt a. Main: Suhrkamp, 1988, ISBN 3-518-28314-6<2400>)

Goubert, Jean-Pierre, **The conquest of water. The advent of Health in the Industrial Age** (Princeton: Princeton University Press, August 1989, ISBN 0-7456-0508-7) ca f 115.- (uit het Frans vertaald)

Hamlin, Christopher, '**William Dibdin and the idea of biological sewage treatment**' Technology and Culture jrg. 29 (april 1988) nr. 2 p. 189 - 218.

Levenstein, Harvey A., **Revolution at the table. The transformation of the american diet** (Oxford, London: Oxford University Press, 1989, ISBN 0-19-504365-0) f 58,40 besproken door Ileen Montijn, NRC 30 september 1989

Nifterik, Gerard van, '**Spurwerk naar oude procestechnieken helpt Noord-Brabant bij bodemsanering**'. In: PT Aktueel (25 oktober 1989) nr. 43 p. 11.

Veen, Henk van der, **Watertorens in Nederland** (Rotterdam: I10, 1989, ISBN 90-6450-081-9)

Compleet overzicht van watertorens, grafisch goed verzorgd. Bevat een algemene inleiding over de geschiedenis van waterleidingen. De bibliografie is heel mager.

Vieten, Günther C., '**Milieuproblemen zijn in de sponde verwerkt. De bedekte kanten van het nationaal milieubeleidsplan**'. In: Tijdschrift voor Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer jrg. 7 nr. 8/9 p. 17-21.

Een populair gesteld artikel met onzorgvuldige conclusies uit een beperkt aantal milieuhistorische publicaties.

Wasbehandeling

Gezocht: meer informatie over de wijze waarop in het verleden de functi(s) die nu door wasverzachters wordt (worden) vervuld, bij de wasbehandeling en nabehandeling ter hand werd genomen. Literatuuronderzoek tot nu toe heeft betrekkelijk weinig opgeleverd. Alvorens veel tijd te steken in bronnenonderzoek, willen wij weten of lezers van Net Werk toch over meer informatie beschikken.

Eventuele gegevens sturen naar Myriam Daru, Winselerhof 56 5625 LZ Eindhoven